

The Challenge of Iranian Criminal Law to Citizens' Freedom of Speech

Mohsen Rahimi *, Majid Shayeganfard**, Abbas Sheikholeslami ***

Abstract

Freedom of speech, a cornerstone of democratic societies and a legal-political tool is one of the most contentious issues in human societies. Due to its special nature, it is both a fundamental right and a potential threat to those in power. Consequently, it serves as a key indicator of a democratic system. Freedom of speech plays a vital role in preventing tyranny by fostering public awareness and critical thinking, which holds rulers accountable. However, defining its limits and preventing government overreach remains a challenge. The government has a dual obligation: to refrain from unnecessary intervention and to guarantee this right for its citizens .

This descriptive-analytical article examines the relationship between Iranian criminal law and citizens' freedom of speech. It seeks to answer the following questions:

- Does Iranian criminal law guarantee freedom of speech?
- Conversely, do criminal regulations themselves violate citizens' freedom of speech ?
- What are the examples of these violations?.

The analysis begins by defining freedom of speech and its limitations as outlined in international documents. It then compares these provisions to the

How to Cite: Rahimi, M., Shayeganfard, M. Sheikholeslami, A. (2024). The Challenge of Iranian Criminal Law to Citizens' Freedom of Speech, *Journal of Legal Studies*, 16(2), 145-190.

* PhD student in Criminal Law and Criminology. at Islamic Azad University of Mashhad.
Email: mohsenrahimi_ir@yahoo.com

** Assistant prof. at Islamic Azad University of Mashhad, (Corresponding Author).
Email: majid.shayeghan@yahoo.com

*** Assistant prof. at Islamic Azad University of Mashhad.
Email: dr.sheikholeslami@gmail.com

Iranian Constitution. Subsequently, it examines regulations in Iranian criminal law that both support and violate freedom of expression.

Freedom of speech allows individuals to express their beliefs without fear of government reprisal. It encompasses the expression of thoughts, theories, values, and opinions through various means, including speech, writing, images, and the press. "Expression" is used broadly, encompassing linguistic (speech, etc.), non-linguistic (images, gestures, etc.), written (books, newspapers, etc.), and non-written forms. Today, art forms like paintings, caricatures, films, theater, and music are also prominent expressions. Even silence is a part of freedom of speech; individuals can choose not to reveal their views.

The right to freedom of expression, a cornerstone of human rights, guarantees that all members of society can express ideas and opinions, access resources and information, create and enjoy art, and participate in cultural life and scientific development. This right is characterized by eight key components:

1. **Universality:** Everyone has this right equally, regardless of race, color, nationality, gender, language, religion, opinion, social origin, or property.
2. **Global Scope:** This right extends beyond geographical borders.
3. **Content:** This right encompasses a wide range of information and opinions.
4. **Two-Way Communication:** This right includes both receiving and transmitting information, ideas, and opinions.
5. **Positive Obligation:** The right imposes a positive obligation on governments party to the International Covenant on Civil and Political Rights. They are required to take necessary measures, such as establishing laws and providing compensation for violations, to ensure its observance.
6. **Method of Expression:** There are no limitations on the method of expression. Individuals can use any media of their choice to communicate their ideas.
7. **No Indirect Interference:** Any attempt by the government to directly or indirectly limit this right constitutes interference. Examples of indirect limitations include imposing special taxes on media outlets to hinder their activities or requiring them to broadcast government-approved content or refrain from criticism.
8. **Positive Duty of Governments:** Freedom of speech necessitates the free flow of information and ideas. This right places a positive duty on governments to ensure its existence.

The research findings suggest that Iranian legislators have violated this right by introducing ambiguous and complex terms like "Islamic standards,"

"Islamic principles," "Islamic rules," "national interests," "public rights," and "contrary to Sharia content and Ethics." These violations occur in both the Constitution and ordinary laws. The Iranian Constitution does not fully recognize this right as an independent and fundamental legal right. Furthermore, criminal legislation implements this right minimally through strict regulations, depriving citizens of its full potential.

Iranian laws do not guarantee freedom of speech. The Islamic Penal Code, Press Law, Law on Punishing Unauthorized Activities in Audiovisual Matters, Law Prohibiting the Use of Satellite Receiving Equipment, Law on Political Crimes, and Law on How Parties Operate criminalize acts such as insulting authorities and holy places, assembly and collusion to disrupt security, forming or managing groups with the intention of disrupting national security, acting against national security, propaganda against the regime or for opposing groups, conspiracy against the Islamic Republic of Iran, cooperating with hostile governments, disrupting public peace and order, publishing lies to disturb the public mind, publishing content against public morals, and anti-Islamic educational activities. These all restrict freedom of speech.

Moreover, legislators have further hindered the future of freedom of speech by opposing proposals and bills such as "Establishment of Supreme Courts for the Protection of the Constitution," "Amendment of the Press Law," and "Guarantee Freedom of Assemblies and Marches." Conversely, they have proposed legislation like "Protection of Cyberspace," "Punishment of Publishers of Fake News in Cyberspace," "Punishment of Commenting Against the Opinion of Official Authorities," and "How to Hold Ral ...lies." Conversely, they have proposed legislation like "Protection of Cyberspace," "Punishment of Publishers of Fake News in Cyberspace," "Punishment of Commenting Against the Opinion of Official Authorities," and "How to Hold Rallies and Marches." These proposals suggest a potential for further restrictions on freedom of speech.

Conclusion

In conclusion, Iranian criminal law presents a significant challenge to citizens' freedom of speech. The use of ambiguous terms and strict regulations within the legal framework significantly limits the ability of citizens to express themselves freely. The opposition to reforms and proposals for stricter online control suggest a bleak outlook for the future of free speech in Iran.

Keywords: freedom of speech, criminal law, Iran, Democracy, Security.

Article Type: Research Article.

چالش حقوق کیفری ایران با آزادی بیان شهروندان

محسن رحیمی*، مجید شایگان فرد**، عباس شیخ الاسلامی***

چکیده

آزادی بیان یکی از ارزشمندترین حق‌ها در نظام‌های حقوقی-سیاسی توسعه‌یافته و مردم‌سالار است که از حق‌های بنیادین و اصل‌های پایه‌ای است. مسئله مهم در اجرای این حق، عدم تعیین محدودیت‌ها و آسیب‌پذیری آن از سوی حکومت و کارگزاران آن است. این مقاله از نظر ماهیت توصیفی-تحلیلی بوده و با بررسی اسناد، قوانین و مقرره‌ها کوشش شده است، نسبت حقوق کیفری ایران با آزادی بیان شهروندان تحلیل شود؛ برای دستیابی به این منظور با نگاهی به اسناد بین‌المللی و قانون اساسی ایران و سایر مقررات مرتبط، رویکردهای حامی و ناقض آزادی بیان در حقوق کیفری ایران بررسی شده است. یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که قانون‌گذار ایران در قانون اساسی درک کاملی از آزادی بیان به عنوان حقی مستقل و اصلی حقوقی برای همه شهروندان با تمامی مصادیق آن ندارد و به همین سان در قوانین کیفری هم مواردی از نقض و نقص آن دیده می‌شود. در قانون مجازات اسلامی حمایتی کلی از جنبه‌هایی از آزادی بیان وجود دارد، اما این تضمین‌ها کافی و همه‌سویه نیست.

واژگان کلیدی: آزادی بیان، حقوق کیفری، آزادی اندیشه، امنیت، مردم‌سالاری.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی.

* گروه حقوق، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران. Email: mohsenrahimi_ir@yahoo.com

** گروه حقوق، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران (نویسنده مسئول).

Email: majid.shayeghan@yahoo.com

*** گروه حقوق، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران. Email: dr.sheikholeslami@gmail.com

مطالعات حقوقی، ۱۴۰۳، دوره شانزدهم، شماره دوم، صص ۱۹۰-۱۴۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۱۹

ناشر: دانشگاه شیراز

سرآغاز

آزادی بیان به‌عنوان یک ابزار و نهاد حقوقی-سیاسی یکی از مناقشه‌برانگیزترین موضوع‌های جوامع بشری است، زیرا این مقوله به دلیل ماهیت ویژه‌ای که دارد، از سویی جزو مهم‌ترین حقوق بنیادین شهروندان بوده و از سوی دیگر همواره با منافع قدرتمندان در تعارض بوده، ازاین‌رو سنجه‌ای اساسی برای جامعه‌ای با نظام سیاسی مردم‌سالار است. نقض این آزادی به نابودی دیگر موازین حقوق بشر و آزادی‌های عمومی می‌انجامد. آزادی بیان در همین راستا با توجه به شفاف‌سازی‌ها و آگاهی‌بخشی‌هایی که انجام می‌دهد و پاسخگویی را در میان حاکمان زنده می‌کند، می‌تواند گامی مهم در جلوگیری از استبداد باشد. از این منظر است که آزادی بیان، ارتباطی تنگاتنگ با قدرت سیاسی می‌یابد. بحث کلیدی رستن از قدرت تمامیت‌خواه و خودکامه است، آن چنان‌که گشاینده‌ی راه آزادی بیان یا بستن آن، هر دو به قدرت برمی‌گردد و جریان و اعمال آن را شفاف و قابل‌تحلیل و نقد می‌سازد (Seyyedbagheri, 2018:8). حکومت در اینجا دو تکلیف سلبی و ایجابی دارد؛ از یک طرف ملزم به عدم مداخله تحدیدی مگر در موارد موجه است و از طرف دیگر موظف به تضمین حق شهروندان در برابر تهدیدهای سالب است. مردم‌سالاری اقتضا و ضرورت وجود آزادی بیان را دارد. در حقیقت بدون وجود آن، اصل دموکراسی و به‌تبع آن نظام دموکراتیک مورد تهدید و تردید است. باید توجه داشت که امروزه دموکراسی دست‌کم از نظر اخلاقی و هنجاری مورد توافق اکثریت افراد جامعه است؛ مراد از آن، همانا حکومتی است که شهروندان در آن حق تعیین سرنوشت خود به‌عنوان بنیادی‌ترین حقوق انسانی را داشته باشند. با پذیرش پیش‌فرض دموکراسی، استدلال بر ضرورت آزادی بیان، بسیار روشن است (Qari S.fatemi, 2017:100).

در این مقاله که با تحلیل محتوای اسناد بین‌المللی، ملی و قوانین داخلی به نگرارش درآمده، در آغاز سؤال این است که رویکرد حقوق کیفری ایران به مسئله آزادی بیان چگونه است؟ در ادامه به دنبال پاسخگویی به این پرسش‌ها هستیم؛ آیا قوانین کیفری

ایران به گونه‌ای که تضمین‌کننده آزادی بیان باشند، وضع شده‌اند؟ یا برعکس مقرره‌های کیفری خود ناقض آزادی بیان شهروندان هستند؟ مصادیق این جرم‌انگاری‌های ناقض چیست؟ برای پاسخ به این سؤال‌ها، ابتدا با شرح مفهوم آزادی بیان و نگاهی به اسناد بین‌المللی و مقایسه مقررات این اسناد با قانون اساسی ایران پرداخته‌ایم تا پس از آشنایی با چارچوب‌های بین‌المللی، مقرره‌های حامی و ناقض آزادی بیان در حقوق کیفری ایران بررسی شود.

۱. مفهوم آزادی بیان

در فرهنگ سیاسی و فلسفی کمتر واژه‌ای به اندازه «آزادی» با انواعی از رویکرد روبرو بوده و به هیچ واژه‌ای همانند آن معانی مختلف داده نشده است (Montesquieu, 2002:1/129). تاکنون برای آن بیش از دویست تعریف برشمرده‌اند (Berlin, 2001:236). اصولاً بحث از آزادی، بدون حق آزادی بیان، مفهوم چندانی ندارد. آزادی بیان، نوعی ابراز و اظهار آزادانه باور بدون ترس از دولت است، پس آن را به آزادی اظهار اندیشه، اعم از نظریه‌ها، شناخت‌ها، ارزش‌ها و عقاید از راه‌های گوناگون مانند گفتار، نوشتار، تصویر، مطبوعات و... تعبیر می‌کنند (Polin, 2001: 9) و «بیان» را در مفهوم عام آن به کار می‌برند که شامل بیان‌های زبانی (سخنرانی و...) و غیرزبانی (تصویری، اشاره‌ای و...)، نوشتاری (کتاب، روزنامه و...) و غیرنوشتاری می‌شود. امروزه آثار هنری مانند نقاشی، کاریکاتور، فیلم، تئاتر و موسیقی هم از جلوه‌های بارز بیان است. حتی سکوت هم جزئی از آزادی بیان است؛ افراد نه تنها با استناد به آزادی بیان می‌توانند اندیشه‌های خود را اشاعه دهند، بلکه می‌توانند از افشای دیدگاه و فکر خود نیز خودداری کنند (Soudmandi, 2015:98). حق آزادی بیان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین اصول حقوق بشری تضمین می‌کند که همه افراد جامعه از حقوقی مانند بیان ایده‌ها و نظرها، دسترسی به منابع و اطلاعات، بهره‌وری از هنر و منافع آن و مشارکت در زندگی فرهنگی و توسعه علمی جامعه برخوردارند (Zahedi, Sharifzade, 2021:101) این حق با هشت مؤلفه کلیدی

تعریف می‌شود: الف. همه به‌طور برابر و بدون هیچ تفاوتی از آن برخوردارند؛ بنابراین تفاوت نژاد، رنگ، ملیت، جنسیت، زبان، دین، عقیده و باور، خاستگاه اجتماعی، دارایی و... با بهره‌مندی از این حق ارتباطی ندارد؛ ب. دامنه جغرافیایی این حق نامحدود و فراتر از مرزهاست؛ ج. دامنه ماهوی این حق گسترده است و شامل هر گونه اطلاعات و عقایدی می‌شود؛ د. این حق شامل دریافت و انتقال اطلاعات، ایده‌ها و عقاید است و شامل حق بر شنیدن و گفتن می‌شود؛ ه. این حق بر متعاهدان میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، الزامی مثبت تحمیل می‌کند؛ بنابراین برای اطمینان از مراعات این حق، دولت‌ها ملزم‌اند، اقدام‌های ضروری مانند وضع قوانین و نیز جبران‌های مؤثر ناظر بر اقدام‌های ناقض آزادی بیان را به‌کارگیرند؛ و. شیوه انتشار بیان نامحدود است. این حق از انتقال ایده یک شخص با استفاده از هر رسانه‌ای به انتخاب خودش حمایت می‌کند؛ ز. هر نوع تدبیر برگرفته از سوی دولت برای محدود کردن آن، به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم، مداخله در این حق تلقی می‌شود. از نمونه‌های معمولی تلاش غیرمستقیم برای محدودیت آزادی بیان، وضع مالیات‌های ویژه بر رسانه‌هاست تا فعالیت آنان را با دشواری روبرو سازند؛ تحمیل تبلیغات بر رسانه‌ها برای حمایت از دولت یا ممنوعیت انتقاد نسبت به دولت، از دیگر نمونه‌های کوشش برای محدودیت آن است؛ ح. حق آزادی بیان برای اطمینان از جریان آزاد اطلاعات و عقاید در جامعه تکالیف ایجابی را فراروی دولت حاکم قرار می‌دهد (Malakuti, Naseri, Ghasemabadi, 2017: 159).

در بحث از حق آزادی بیان، معنای آزادی در حوزه حقوقی مورد نظر است. در این معنا، مسئله این است که آیا قانون و مجری آن می‌تواند آزادی افراد را محدود کند یا نه؟ و اگر می‌تواند، این محدودیت باید تابع چه شرایطی باشد، زیرا محدودیت‌پذیری قانونی این حق، آن را شکننده و لغزنده می‌کند. قدرت‌ها با تمسک به مقوله‌هایی مانند امنیت، امکان توجیه محدودیت را برای افکار عمومی دارند و می‌توانند با پوششی به‌ظاهر حق‌محورانه و به‌واقع اقدام‌های خلاف و ناقض حق، هرگونه صدای مخالفی را خاموش کنند. به سخن دیگر، قدرت می‌تواند با تمسک به توجیه‌های به‌ظاهر

اقتناع‌کننده، اقدام‌های خلاف بشری خود را در پس نقاب تحدیدات ضروری و موجه پنهان کند؛ بنابراین باید به‌گونه‌ای عمل شود که آزادی بیان، اصل و محدودیت آن کاملاً استثنایی در نظر گرفته شود (Ahmadi, Naseri, Ghasemabadi, 2016:155).

۲. حق بر آزادی بیان و محدودیت‌های آن در اسناد بین‌المللی و ملی

تلقی آزادی بیان به‌عنوان یکی از حقوق بشر، به آن جایگاه ویژه حقوقی و سیاسی داده است. اعلامیه جهانی حقوق بشر در ماده ۱۹ مقرر می‌دارد: «هر کس حق آزادی باور و بیان دارد، این حق در گروی آزادی داشتن عقاید بدون مداخله و کاوش و دریافت و انتشار آزادانه آگاهی و اندیشه، با همه ابزارهای موجود و بدون تنگناهای مرزی است.» بند دوم ماده ۲۹ اعلامیه، محدودیت‌هایی را برای حقوق و آزادی‌ها در نظر گرفته که آزادی بیان را هم شامل می‌شود: «در تحقق آزادی و حقوق فردی، هر کس می‌باید تنها زیر محدودیت‌هایی قرار گیرد که به‌موجب قانون، فقط به‌قصد امنیت در جهت بازشناسی و پاسداشت حقوق و آزادی‌های دیگران وضع شده تا اینکه پیش‌شرط‌های عادلانه اخلاقی، نظم عمومی و رفاه همگانی در یک جامعه مردم‌سالار تأمین شود» (The Universal Declaration of Human Rights, 1948).

بند دو ماده ۱۹ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، آزادی بیان را با تمام ابزارهای بیان به رسمیت می‌شناسد و بند سه محدودیت‌های این حق را برشمرده است^۱ (The International Covenant on Civil and Political Rights, 1966).

۱. ماده ۱۹: «۲. هر کس حق آزادی بیان دارد. این حق شامل آزادی جستجو، دستیابی و گسترش اطلاعات و افکار از هر نوع بدون توجه به مرزها خواه شفاهاً یا به‌صورت نوشته یا چاپ یا به‌صورت هنری یا به هر وسیله دیگر به انتخاب خود است. ۳. اعمال حقوق مذکور در بند ۲ این ماده مستلزم حقوق و مسئولیت‌های خاص است، پس ممکن است تابع محدودیت‌های معینی شود که در قانون تصریح شده و برای امور زیر ضرورت داشته باشد: الف) احترام حقوق با حیثیت دیگران. ب) حفظ امنیت ملی یا نظم عمومی یا سلامت یا اخلاق عمومی.»

مجموعه اصول سیراکوزا^۱ به عنوان سندی که در آن راهبردهای کلی برای تحمیل محدودیت بر آزادی‌های پیش‌بینی شده در میثاق، تعیین شده است، با تفصیل بیشتری این محدودیت‌ها را شرح می‌دهد: «۱. هیچ محدودیت یا توجیهی برای اعمال محدودیت نسبت به حقوق تضمین شده در میثاق پذیرفته نیست، مگر محدودیت‌ها و توجیه‌های گنجانده شده در خود آن؛ ۲. قلمروی محدودیت‌هایی موجود در میثاق، نباید به گونه‌ای تفسیر شود که ذات و گوهر حق مرتبط را به خطر بیندازد؛ ۳. همه شروط محدودیت باید به گونه‌ای مضیق و به سود حقوق محدود شده تفسیر شوند؛ ۴. هر محدودیتی باید در پرتو هر حق و با توجه به سیاق و زمینه آن برقرار شده باشد؛ ۵. محدودیت‌هایی که در میثاق بر یک حق قابل اعمال شناخته شده‌اند، باید با قانون مقرر شود و با اهداف و مقاصد میثاق سازگار باشد؛ ۶. هیچ‌یک از محدودیت‌های مذکور در میثاق نباید برخلاف هدف آن محدودیت اعمال شود؛ ۷. محدودیت نباید به شیوه خودسرانه اعمال شود؛ ۸. امکان اعتراض به محدودیت‌های وضع شده و امکان جبران خسارت در صورت اعمال خودسرانه باید شناسایی شود؛ ۹. هیچ‌یک از محدودیت‌های یک حق شناخته شده در میثاق نباید سبب تبعیض شود؛ ۱۰. هر زمان که اعمال یک محدودیت در چارچوب میثاق منوط به ضروری بودن آن باشد، به این معناست که مبتنی بر یکی از دلایل توجیه‌کننده محدودیت‌های شناخته شده در ماده مربوط میثاق؛ در پاسخ به یک نیاز مبرم عمومی یا اجتماعی برقرار شده است، یک هدف مشروع را تعقیب می‌کند و با آن هدف هم‌خوانی دارد؛ ۱۱. هر نوع ارزیابی راجع به ضروری بودن یک محدودیت باید بر پایه نگرش‌های عینی باشد؛ ۱۲. در اعمال یک محدودیت، دولت‌ها نباید از هیچ نوع وسیله محدودکننده به جز وسایلی که برای نیل به هدف آن لازم است، استفاده کنند؛ ۱۳. مسئولیت توجیه اعمال محدودیت و حقوق تضمین شده در میثاق بر عهده دولت‌هاست؛ ۱۴. شرط یادشده در ماده ۱۲ میثاق که هر نوع

1. The Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights

محدودیتی باید موافق حقوق شناسایی شده در میثاق باشد، به صورت ضمنی راجع به دیگر حقوق شناسایی شده در میثاق نیز اعمال شدنی است؛ ۱۵. شروط محدودیت‌های میثاق نباید به گونه‌ای تفسیر شود که استیفای حقوق بشر که به وسیله دیگر تعهدات بین‌المللی الزام‌آور دولت‌ها مورد حمایت بیشتر واقع شده، محدود کند (The Siracusa Principles, 1984).

دو کنوانسیون اروپایی و آمریکایی حقوق بشر، امنیت ملی و نظم عمومی را دو عامل محدودکننده آزادی بیان می‌دانند؛ ماده ۱۰ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر: «۱. هر کس از حق آزادی بیان برخوردار است. این حق شامل آزادی داشتن اندیشه‌ها و دریافت و انتقال اطلاعات و افکار، بدون دخالت مقام‌های دولتی و توجه به مرزهای جغرافیایی است. این ماده، مانع دولت‌ها از الزام به دریافت مجوز پخش اخبار، بنگاه‌های تلویزیونی و سینمایی نخواهد بود. ۲. اعمال این آزادی‌ها از آنجا که با خود وظایف و مسئولیت‌هایی را به همراه دارند، ممکن است منوط به تشریفات، شرایط، محدودیت‌ها یا مجازاتی باشد که به موجب قانون مقرر شده و در یک جامعه مردم‌سالار به دلایل امنیت ملی، یکپارچگی سرزمینی یا امنیت عمومی، به منظور جلوگیری از بی‌نظمی یا ارتکاب جرم، حفاظت از بهداشت و اخلاق، حفاظت از شهرت یا حقوق دیگران، جلوگیری از افشای اطلاعات دریافتی محرمانه یا حفظ اقتدار و بی‌طرفی دستگاه قضایی، ضروری است» (The European Convention on Human Rights, 1950).

ماده ۱۳ کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر: «۱. هرکسی از حق بر آزادی اندیشه و بیان برخوردار است. این حق شامل آزادی تحقیق و جستجو و دریافت و انتقال هرگونه اطلاعات و افکار بدون توجه به مرزهای سرزمینی خواه به صورت شفاهی، نوشته، چاپی یا در قالب و شکل هنری یا از طریق هرگونه رسانه انتخابی فرد خواهد بود. ۲. اعمال حق مقرر بالا موضوع و مشمول هیچ‌گونه سانسور پیشینی نبوده بلکه اعمال حق مزبور مشمول مسئولیت پیشینی خواهد بود که این مسئولیت‌ها باید به صراحت در قانون به منظور تضمین الف. حقوق و حیثیت و شهرت دیگران یا ب. حفظ امنیت ملی

یا نظم عمومی یا اخلاق و بهداشت عمومی مقرر شود» (The American Convention on Human Rights, 1969).

اینکه دولت‌ها با توجیه امنیت ملی یا نظم عمومی، چگونه می‌توانند محدودیت‌هایی بر آزادی بیان اعمال کنند، در مجموعه قواعدی مشهور به اصول ژوهانسبورگ آورده شده است؛ این اصول از زمان تصویب تاکنون جایگاه مهمی پیدا کرده و در سطح گسترده‌ای مورد تأیید و استناد علمای حقوق، قضات، وکلا و فعالان جامعه مدنی قرار گرفته است. وفق این سند هیچ محدودیتی برای آزادی بیان اعمال‌شدنی نیست، مگر آن‌که حکومت اثبات کند که آن محدودیت در قانون پیش‌بینی شده و در یک جامعه دموکراتیک برای حمایت از منافع مشروع امنیت ملی ضرورت دارد (اصل ۱). همچنین هر نوع محدودیت بر آزادی بیان باید به مجوز قانون باشد، قانون نیز باید در دسترس و بی‌ابهام بوده و با چنان صراحتی تنظیم شده باشد که افراد را به پیش‌بینی قانونی و غیرقانونی بودن اعمال خود توانا سازد (اصل ۱-۱). برای ایجاد محدودیت بر آزادی بیان که برای محافظت از منافع مشروع امنیت ملی ضروری تلقی می‌شود، حکومت باید ثابت کند که: الف. بیان یا افشای اطلاعات مورد بحث تهدیدی جدی برای امنیت ملی است. ب. محدودیت اعمال‌شده کمترین محدودیت ممکن برای محافظت است. ج. محدودیت با اصول دموکراتیک سازگار است (اصل ۳-۱). محدودیتی که با توجیه حفاظت از امنیت ملی اعمال شده، مشروع نیست، مگر اینکه هدف واقعی و اثر قابل‌اثبات آن حفاظت از موجودیت یا تمامیت ارضی کشور در برابر توسل یا تهدید به زور یا امکان آن باشد. چه از سوی یک منبع خارجی، مانند تهدید نظامی یا یک منبع داخلی، مانند تحریک به سرنگونی خشونت‌آمیز دولت. به‌ویژه محدودیتی که هدف واقعی یا اثر قابل‌اثبات آن، حفاظت از منافع نامرتبط با امنیت ملی باشد، مشروع نیست. برای نمونه، محدودیتی که با هدف محافظت از دولت در برابر شرمساری یا افشای تخلف یا پنهان کردن اطلاعاتی در مورد عملکرد نهادهای عمومی آن یا برای تثبیت یک ایدئولوژی ویژه یا سرکوب اعتصاب اعمال شده است (اصل ۲). با رعایت اصول ۱۵ و

۱۶، آزادی بیان ممکن است در موارد زیر به‌عنوان تهدیدی برای امنیت ملی محدود شود، اگر حکومت بتواند اثبات کند: الف. این بیان‌ها به‌قصد تحریک خشونت در آستانه روی دادن، انجام گرفته است؛ ب. احتمال تحریک چنین خشونتی وجود دارد؛ پ. میان این بیان‌ها و احتمال چنین خشونتی رابطه مستقیم وجود دارد (اصل ۶) (The Johannesburg Principles, 1995).

با بررسی اسناد بین‌المللی درمی‌یابیم که حق آزادی بیان تنها به معنای ویژه آن یعنی آزادی گفتار به کار نرفته، بلکه مصادیق گوناگونی مانند حق دسترسی به اطلاعات و فناوری‌های نو، شبکه‌های خبری و ماهواره‌ای، آزادی بیان در قالب آثار ادبی و هنری همچون نقاشی، فیلم، سینما و تئاتر و...، حق آزادی مطبوعات و حق تبلیغات تجاری را نیز دربر می‌گیرد و در واقع در مفهوم عام عبارت^۱ به کار می‌رود. همچنین اعمال محدودیت‌ها بر این حق باید مطابق با قانون ایجاد شده و برای یک جامعه دموکراتیک ضروری باشد. محدودیت‌ها حصری هستند نه تمثیلی و دولت‌ها نمی‌توانند با تفسیر موسع خود دامنه آنها را گسترش دهند (Qarachorlu, 2014: 48). در مقام تعارض حق آزادی بیان با منفعت عمومی، اولویت و تقدم با آزادی بیان است و تنها عاملی که می‌تواند این حق را محدود کند، این است که از برای رعایت آن، خطری جدی، روشن و واضح (و نه گمانی و ظنی) اکثریت جامعه، جان، مال و حقوق درجه اول آنها را در معرض تهدید قرار دهد (Dworkin, 2013: 229).

در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، اصلی اختصاصی در شناسایی آزادی بیان برای همه شهروندان با همه مصادیق آن وجود ندارد. به نظر می‌رسد این قانون به لحاظ وجود شرایط و مقتضیات خاص سیاسی و اجتماعی هنگام تدوین، ورود تفصیلی به این بحث نداشته و از وضع یک اصل خاص خودداری و در دو اصل به برخی از جلوه‌های آن اشاره کرده است. اصل ۲۴ قانون اساسی به آزادی مطبوعات به عنوان

1. freedom of the expression

یکی از نمودهای آزادی بیان اشاره دارد: «نشریات و مطبوعات در بیان مطالب آزادند، مگر آنکه مخل به مبانی اسلام یا حقوق عمومی باشد. تفصیل آن را قانون معین می‌کند.» شناسایی این حق به منزله یک حق اساسی به این معناست که نخست تنها به موجب قانون اساسی می‌توان برای آن محدودیت ایجاد و دوم نمی‌توان محدودیتی بیش از آنچه در قانون اساسی مجاز شمرده شده، اعمال کرد (Ansari, 2007: 9). در حالی که اصل بالا وضع محدودیت‌ها را به قانون عادی و انواده، اصل ۱۷۵ قانون اساسی هم آزادی بیان را مقید به قیودی کرده است: «در صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، آزادی بیان و نشر افکار با رعایت موازین اسلامی و مصالح کشور باید تأمین شود.» در ایران، شورای نگهبان قانون اساسی وظیفه پاسداری از حقوق و اصول اساسی مندرج در این قانون را بر عهده دارد؛ رویکرد این شورا نسبت به اصول فوق، حاکی از عدم وجود دغدغه و ارج‌گذاری به این حق برای شهروندان و عدم حمایت و توسعه آن است (Abdullahian, 2015: 179). شورای نگهبان در یکی از نظریه‌های تفسیری خود در باب اصل ۱۷۵، چنین بیان می‌کند: «مطابق اصل ۱۷۵ قانون اساسی در نظام جمهوری اسلامی ایران صداوسیما زیر نظر مستقیم مقام معظم رهبری است؛ بنابراین سیاست‌گذاری، هدایت و تدابیر لازم در همه ابعاد خصوصاً در راستای تحقق آزادی بیان و نشر افکار با رعایت موازین اسلامی و مصالح کشور در همه شئون و مراتب که در صدر اصل مذکور به آن اشاره شده است از اختیارات اختصاصی آن مقام است.» نظریه تفسیری شورا در مورد اصل ۴۴ قانون اساسی: «مطابق نص صریح اصل ۴۴ قانون اساسی در نظام جمهوری اسلامی ایران رادیو و تلویزیون دولتی است و تأسیس و راه‌اندازی شبکه‌های خصوصی رادیویی و تلویزیونی به هر نحو، مغایر این اصل است. بدین جهت انتشار و پخش برنامه‌های صوتی و تصویری از طریق سیستم‌های فنی قابل انتشار فراگیر (همانند ماهواره، فرستنده، فیبر نوری و غیره) برای مردم در قالب امواج رادیویی و کابلی غیر از سازمان صداوسیما جمهوری اسلامی ایران خلاف اصل

مذکور است» (Commentary No. 979/21/79 of the Guardian Council, 6/1/2001). این تفاسیر، نشانگر بی‌توجهی به آزادی بیان به عنوان یکی از حقوق بنیادین ملت است. ماده ۲۶ منشور حقوق شهروندی (۱۳۹۵) اعلام می‌دارد: «هر شهروندی از حق آزادی بیان برخوردار است. این حق باید در چارچوب حدود مقرر در قانون اعمال شود. شهروندان حق دارند نظرات و اطلاعات راجع به موضوعات مختلف را با استفاده از وسایل ارتباطی، آزادانه جستجو، دریافت و منتشر کنند. دولت باید آزادی بیان را به‌طور خاص در عرصه‌های ارتباطات گروهی و اجتماعی و فضای مجازی از جمله روزنامه، مجله، کتاب، سینما، رادیو، تلویزیون و شبکه‌های اجتماعی و مانند این‌ها طبق قوانین تضمین کند.» جایگاه این منشور که سندی غیر الزام‌آور است، در سلسله‌مراتب نظام حقوقی کشور روشن نیست و اصولاً در مواردی کلی و بدون ضمانت‌اجرا، تکلیف معینی را بر حکومت بار نمی‌کند و صرفاً بیانی اخلاقی و سیاسی از حقوق بنیادین و اساسی هر شهروند است.

۳. حمایت از آزادی بیان در حقوق کیفری ایران

آزادی بیان یک امتیاز نیست که بتوان سلب کرد، یک حق است و حق بودن امری به این معناست که حتی اگر جامعه قانون هم نپوشیده و در هیچ قانونی مقرر نشده نباشد، هیچ قدرتی نمی‌تواند آن را سلب کند. مقرر شدن این حقوق، برای تأکید و تصریح بیشتر و حمایت از آن در برابر ناقضان است، زیرا وجود هر حقی در جامعه نیازمند سازکاری است تا از آن حمایت شود، دولت به‌عنوان واضع قوانینی که موجد حق هستند، مسئول ایجاد چنین حقوقی بوده و نقش بعدی دولت اجرای همین قوانین است. به‌ویژه آن دسته از حقوق که جزو حقوق اساسی بوده و بایستی نهادی بر اجرای درست آن نظارت و با موارد نقض آن برخورد کند. در ایران نهادی با عنوان دادگاه قانون اساسی که وظیفه صیانت پسینی از حقوق مقرر در قانون اساسی را داشته باشد، وجود ندارد. در این راستا در سال ۱۳۷۴، طرح نحوه تشکیل دادگاه عالی صیانت از

قانون اساسی در کمیسیون امور قضایی و حقوقی مجلس شورای اسلامی تصویب شد، لیکن با گذشت نزدیک به سی سال، این طرح تاکنون راه به جایی نبرده است (Expert report on the plan of how to form high courts for the protection of the constitution, 1995). ماده ۱۸ دستورالعمل اجرایی بند ۱۵ قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی مصوب ۱۳۸۳ قوه قضاییه را مکلف به اختصاص شعب ویژه در مراجع قضایی جهت صیانت از حقوق شهروندی کرده بود. در مهر ۱۴۰۲، یک شعبه در دادگاه کیفری یک و یک شعبه در دادگاه کیفری دو استان تهران، یک شعبه در دادرسی عمومی و انقلاب تهران و دو شعبه در دادرسی و دادگاه نظامی استان تهران برای رسیدگی به پرونده‌های نقض حقوق شهروندی اختصاص پیدا کرد. روشن است که اختصاص سه شعبه تخصصی، هرگز نمی‌تواند در جایگاه دادگاه قانون اساسی از نقض آزادی‌ها و حقوق شهروندان حمایت کند. جدا از پیش‌بینی و وجود نهادها و دادگاه‌های مستقل و بی‌طرف جهت طرح دعاوی شهروندان، تضمین اجرای حقوق در جامعه و به‌طریق اولی حقوق شهروندی همیشه نیازمند ضمانت‌اجرا است، زیرا داشتن ضمانت‌اجرا از اوصاف بارز قواعد حقوق است. ضمانت‌اجرا وسیله جلوگیری از تجاوز به حق و اجبار به رعایت آن است که یا به صورت پیشگیری از تجاوز به حق و یا به شکل اجبار مدیون به اجرای حق و جبران خسارات صاحب حق، خود را نشان می‌دهد (Katouzian, 2007: 97). در ادامه خواهیم دید که در وضع موجود در حقوق کیفری ایران از حق آزادی بیان چه حمایتی شده است.

۳-۱. جرم سلب حق آزادی بیان

حق آزادی بیان همچون حق حیات است که اگر در قانونی هم نیامده باشد، نمی‌توان آن را از شهروندان سلب کرد. اعمال مجازات کیفری بر کسانی که این حق را سلب می‌کنند، می‌تواند بالاترین شکل حمایت از آن باشد. در یک نظام حقوقی، حق‌محور دفاع از آزادی بیان شهروندان در جایگاه دفاع از جان، دارایی و آبرو قرار می‌گیرد، زیرا

ارزش آن در جامعه از ارزش دارایی‌های شهروندان که تعدی به آن فهرستی از جرائم با عنوان «جرائم علیه اموال» را دربر می‌گیرد، کمتر نیست. از آنجاکه همواره بیم دست‌اندازی به این حق از سوی حکومت و یا حتی افراد عادی می‌رود، جرم‌انگاری نقض آزادی بیان و ممانعت از اجرای آن، یکی از راه‌های چاره است. در حقوق ایران و در قانون مجازات اسلامی، ماده‌ای که به‌طور صریح نقض آزادی بیان را جرم‌انگاری کند، پیش‌بینی نشده است و تنها ماده ۵۷۰ قانون مجازات اسلامی اصلاحی (۸۱/۱۰/۱۱) وجود دارد که می‌گوید: «هر یک از مقامات و مأمورین وابسته به نهادها و دستگاه‌های حکومتی که برخلاف قانون، آزادی شخصی افراد ملت را سلب کند یا آنان را از حقوق مقرر در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران محروم کند، علاوه بر انفصال از خدمت و محرومیت یک تا پنج سال از مشاغل حکومتی به حبس از دو ماه تا سه سال محکوم خواهد شد». گفتنی است پیش از اصلاح این ماده مجازات ناقضان آزادی‌های مردم، ۶ ماه تا ۳ سال حبس بود. همین‌که با یک ماده، آن هم به‌گونه‌ای کلی از این حق حمایت شده، خود گواهی بر ارزش و اهمیت آنکند که حق آزادی بیان است. این ماده از آن روی که در پشتیبانی از حقوق و آزادی‌های مقرر در قانون اساسی، یک ماده عام است، ارزش دارد، ولی از آنجاکه از نظر ماهوی و شکلی دارای ایرادهایی است، اجرای آن با چالش روبروست که نتیجه آن خدشه‌دار شدن حقوق شهروندان است. مقنن در این ماده تعبیر «آزادی شخصی» را به کار برده که تفسیربردار است. به قرینه عبارت بعدی مقنن در کاربرد «حقوق مقرر در قانون اساسی» می‌توان قائل بر آن بود که شامل تمامی انواع حقوق و آزادی‌های مقرر در قانون اساسی می‌شود، اگرچه استفاده از چنین تعبیری از سوی مقنن می‌تواند زمینه تفاسیر منعطف و به زیان آزادی بیان را فراهم آورد. همچنین، به‌رغم امکان تسری ماده به تمامی حقوق و آزادی‌های عمومی، سیاق نگارش به‌گونه‌ای است که تنها ناظر به اشخاص حقیقی بوده و شامل اشخاص حقوقی نمی‌شود، ضمن آن‌که از یک‌سو می‌توان نظر داشت حقوق و آزادی‌های مندرج در قوانین عادی ناشی از قانون اساسی و در مقام تسهیل یا تهמיד اجرای آن‌هاست، به همین دلیل به تبع حقوق و

آزادی‌های مندرج در قانون اساسی باید مورد احترام قرار گیرد، پس مشمول ماده ۵۷۰ می‌شود؛ اما از سوی دیگر بر اساس ظاهر ماده می‌توان گفت متن، دلالت بر حقوق مندرج در قانون اساسی دارد و نه حقوق و آزادی‌های مقرر در قوانین عادی که چنین شیوه قانون‌نویسی می‌تواند زمینه تفسیرهای موردگرا و تبعیض‌محور را فراهم آورد (Tavasoli, 195: 2013: Ghasemi). همچنین این ماده اگر هم یارای جرم‌انگاری نقض و تعرض به آزادی بیان را داشته باشد، تنها ناقضان دولتی و مقام‌های حکومتی را در برمی‌گیرد و ممانعت از اجرای آن از سوی افراد عادی و گروه‌های فشار غیردولتی را جرم ندانسته است. ممانعت از اجرای حق آزادی بیان از سوی افراد عادی، اگر بیان در قالب «امر به معروف و نهی از منکر» قرار گیرد، جرم‌انگاری شده است. قانون حمایت از آمران به معروف و ناهیان از منکر مصوب ۱۳۹۴، آزادی بیان را در چارچوب «شرع و قوانین» حق شهروندان می‌داند: ماده ۴ این قانون مراتب زبانی و نوشتاری امر به معروف و نهی از منکر را وظیفه آحاد مردم می‌داند و ماده ۸ مقرر می‌دارد: «مردم از حق دعوت به خیر، نصیحت، ارشاد در مورد عملکرد دولت برخوردارند و در چارچوب شرع و قوانین می‌توانند نسبت به مقامات، مسئولان، مدیران و کارکنان تمامی اجزای حاکمیت و قوای سه‌گانه اعم از وزارتخانه‌ها، سازمان‌ها، مؤسسات، شرکت‌های دولتی، مؤسسات و نهادهای عمومی غیردولتی، نهادهای انقلاب اسلامی، نیروهای مسلح و کلیه دستگاه‌هایی که شمول قوانین و مقررات عمومی نسبت به آن‌ها مستلزم ذکر یا تصریح نام است، امر به معروف و نهی از منکر کنند». در ماده ۹ ضمانت‌اجرای سلب این حق وضع شده است: «اشخاص حقیقی یا حقوقی حق ندارند، در برابر اجرای امر به معروف و نهی از منکر مانع ایجاد کنند. ایجاد هر نوع مانع و مزاحمت که به موجب قانون جرم شناخته شده است؛ علاوه بر مجازات مقرر، موجب محکومیت به حبس تعزیری یا جزای نقدی درجه هفت می‌شود. در مورد اشخاص حقوقی، افرادی که با سوءاستفاده از قدرت یا اختیارات قانونی و اداری از طریق تهدید، اخطار، توبیخ، کسر حقوق یا مزایا، انفصال موقت یا دائم، تغییر محل خدمت، تنزل مقام، لغو مجوز فعالیت،

محرومیت از سایر حقوق و امتیازات، مانع اقامه امر به معروف و نهی از منکر شوند؛ علاوه بر محکومیت اداری به موجب قانون رسیدگی به تخلفات اداری، حسب مورد به مجازات بند (پ) ماده (۲۰) قانون مجازات اسلامی محکوم می‌شوند.» هر چند که تطبیق حقوقی آزادی بیان با چارچوب شرعی امر به معروف و نهی از منکر دشوار است و با توجه به ماده ۲۰ دستورالعمل اجرایی این قانون مصوب ۹۴/۹/۲۲ ستاد امر به معروف و نهی از منکر، می‌توان دریافت که هدف از وضع این مقرره‌ها «رعایت شئون اسلامی» در جامعه است.

۲-۳. جرم سلب حق آزادی تشکل، تجمع و حزب

یکی از انواع آزادی بیان، آزادی تشکل، حزب و تجمع است که حقی برای انجمن و ابراز نظر، گسترش، پیگیری و دفاع از علایق مشترک به طور دسته جمعی است. تشکل‌ها و اجتماعات به طور کلی به گردهمایی‌های سیاسی و اجتماعی، صنفی، مذهبی، فرهنگی، هنری و ورزشی تقسیم‌بندی می‌شوند (Abbasi, Shafaghi, 2023: 167). قانون اساسی زمینه چنین مشارکتی را در تمام مراحل تصمیم‌گیری‌های سیاسی و سرنوشت‌ساز برای همه افراد فراهم می‌سازد. بر پایه اصل ۲۶ قانون اساسی، فعالیت احزاب آزاد است، مشروط بر این که اصول استقلال، آزادی، وحدت ملی، موازین اسلامی و اساس جمهوری اسلامی ایران را نقض نکنند.^۱ درج عبارت «اقلیت‌های دینی شناخته شده» و به رسمیت نشناختن دیگر گروه‌هایی که در کشور زندگی می‌کنند، ایرانی بوده و از حقوق شهروندی برخوردارند، مصداق بارز تبعیض در این اصل است. ماده ۱۸ قانون نحوه فعالیت احزاب و گروه‌های

۱. اصل ۲۶: «احزاب، جمعیت‌ها، انجمن‌های سیاسی و صنفی و انجمن‌های اسلامی یا اقلیت‌های دینی شناخته شده آزادند، مشروط به اینکه اصول استقلال، آزادی، وحدت ملی، موازین اسلامی و اساس جمهوری اسلامی را نقض نکنند. هیچ‌کس را نمی‌توان از شرکت در آنها منع کرد یا به شرکت در یکی از آنها مجبور ساخت.»

سیاسی مصوب ۱۳۹۵ در خصوص ممنوعیت برخی از فعالیت‌های حزبی است.^۱ ابهامی که در این ماده هست، سکوت قانون‌گذار در بیان ضمانت‌اجراهای کیفری در قبال جرائم احزاب است؛ قانون‌گذار با آوردن عبارت «در صورت ارتکاب اعمال زیر» به ظاهر قصد دارد به تشریح و معرفی کامل جرائم احزاب بپردازد، لکن در ماده نوزده^۲ بندهای ماده پیشین را «تخلف» می‌نامد و با تفویض اختیار به کمیسیون احزاب در جهت اعمال ضوابط و احکام

۱. ماده ۱۸- احزاب و جبهه‌ها و ائتلاف‌های موضوع این قانون در انجام فعالیت‌های خود در چهارچوب قوانین و مقررات آزادند و در صورت ارتکاب اعمال زیر پس از تشخیص توسط مراجع ذیصلاح، حسب مورد علاوه بر مجازات قانونی، طبق ماده ۱۹ این قانون با آن‌ها برخورد می‌شود:

الف- نقض مبانی دین مبین اسلام و تبلیغ و فعالیت علیه موازین اسلامی

ب- اقدام علیه امنیت ملی و وحدت ملی از جمله هر نوع ارتباط، مبادله اطلاعات و تبانی با سفارتخانه‌ها، نمایندگی‌ها، ارگان‌های دولتی و احزاب کشورهای خارجی در هر سطح و به هر صورت که منخل آزادی، استقلال، تمامیت ارضی و وحدت ملی، منافع ملی و مصالح جمهوری اسلامی ایران و نظم عمومی باشد و نیز هرگونه اقدام به عملیات خرابکارانه و براندازانه و حمایت از گروه‌های تروریستی، دریافت هرگونه کمک مالی و تدارکاتی از اشخاص حقیقی و حقوقی خارجی و دولت‌های بیگانه و سازمان‌های بین‌المللی و تلاش برای ایجاد و تشدید اختلاف میان صفوف ملت با استفاده از زمینه‌های متنوع فرهنگی و مذهبی و نژادی موجود در کشور ایران و نیز دعوت به انجام اقدامات مذکور یا حضور در راهپیمایی‌های غیرقانونی.

تصره- احزاب مکلف‌اند ارتباطات خود با سفارتخانه‌ها، نمایندگی ارگان‌های دولتی و احزاب کشورهای خارجی را با اطلاع وزارت کشور و مجوز وزارت امور خارجه در چهارچوب منافع ملی و امنیت ملی و مصالح نظام انجام دهند.

پ- اعمال خلاف قانون اساسی و نقض حقوق ملت از جمله ایراد تهمت، افتراء شایعه‌پراکنی، آموزش و ترویج خشونت

ت- تخطی از مرامنامه و اساسنامه حزب

ث- انجام هرگونه فعالیت اقتصادی و انتفاعی از جمله از طریق تأسیس شرکت‌ها و مؤسسات تجاری یا اقدام به واردات و صادرات و هرگونه فعالیت اقتصادی که ذیل قانون تجارت قرار گیرد.

۲. ماده ۱۹- احزاب سیاسی که دارای پروانه فعالیت نهائی هستند در صورتی که مرتکب تخلفات مذکور در ماده ۱۸ شوند، کمیسیون احزاب متناسب با موارد تخلف یک یا چند مورد از موارد زیر را اعمال می‌کند: ۱- تذکر شفاهی. ۲- تذکر کتبی با ذکر دلیل و تعیین تخلف با قید محرمانه. ۳- اخطار و اعلان از رسانه‌ها. ۴- محرومیت از تمام یا بخشی از یارانه‌ها و کمک‌های دولتی. ۵- تعلیق فعالیت حزب حداکثر به مدت سه ماه. ۶- توقیف پروانه به مدت سه ماه تا یک سال. ۷- توقیف پروانه فعالیت و تقاضای انحلال از دادگاه

انضباطی، این ذهنیت را متبادر می‌کند که شاید احزاب سیاسی، موضوع رفتارهای مجرمانه قرار نگیرند و اصولاً نظر قانون‌گذار با رویکردی حمایتی، آن باشد که با احزاب در قلمروی همان تخلف‌های انضباطی برخورد شود. با وجود این، با عنایت به عبارت «حسب مورد علاوه بر مجازات قانونی»، قانون‌گذار نظام ضمانت‌اجراهای دوگانه کیفری-انضباطی را برای محدود کردن هر چه بیشتر آزادی احزاب وضع و اختیار تعیین ضمانت‌اجرا و تشخیص اوصاف مجرمانه را به قوانین عام کیفری، مانند قانون مجازات واگذار کرده است (Gholami, 2010: 156).

در اصل ۲۷ هم تشکیل اجتماعات بدون حمل سلاح به شرط مخل اسلام نبودن، آزاد است. عبارت «مخل به مبانی اسلام» مبهم بوده و اختلاف در تعیین مصادیق آن وجود دارد. مسئله‌ای که دست تفسیرکنندگان را باز گذارده، حدود و ثغور «مبانی اسلام» است. پاسخ این پرسش که از منظر قانون‌گذار، مبانی اسلام چیست؟ و چه مواردی شامل این محدودیت می‌شود؟ روشن نیست.^۱ به موجب بند «خ» ماده ۱۳ قانون نحوه فعالیت احزاب و گروه‌های سیاسی، برگزاری راهپیمایی‌ها با اطلاع و صدور مجوز وزارت کشور و استانداری با رعایت بند (۶) ماده (۱۱) این قانون و اصل ۲۷، آزاد است. در کمیسیون یادشده، احزاب باید درباره شعارها و اهداف تجمع خود توضیح دهند و چون قانون ابهام دارد، بر اساس سلیقه و اراده اعضای کمیسیون، ممکن است، شعاری ذیل عناوینی اتهامی همانند مخل اسلام یا تبلیغ علیه اسلام و نظام قرار گرفته و

۱. وزیر کشور در ۷۷/۲/۷ در استفساریه‌ای از شورای نگهبان درخواست رفع ابهام از عبارت «مخل به مبانی اسلام» در اصل ۲۷ می‌کند؛ «نظر به اینکه در اصل مذکور مصادیقی یا مواردی از مخل به مبانی اسلام ذکر نشده و همچنین مرجعی را نیز جهت تشخیص موضوع تعیین نکرده و با عنایت به مشروح مذاکرات مجلس بررسی نهایی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران که هیچ قیدی جز (مخل به مبانی اسلام) مورد تصویب آن مجلس قرار نگرفته است... منظور از عبارت «مخل به مبانی اسلام» مندرج در اصل فوق چیست؟» شورای نگهبان در پاسخ می‌گوید: «شورا در برابر سؤالاتی که مورد تفسیر اصلی از اصول قانون اساسی... می‌شود، در صورتی ملزم به جواب است که سؤال‌کننده هیئت‌رئیس مجلس شورای اسلامی یا رئیس قوه قضائیه یا هیئت دولت یا رئیس‌جمهور باشد.»

منجر به رد درخواست شود یا اینکه موضوع تجمع تأیید نشود. ترکیب اعضای این کمیسیون حکومتی (نماینده دادستان کل کشور، نماینده قوه قضاییه، نماینده وزارت کشور، دو نماینده به انتخاب مجلس شورای اسلامی) و ابتکار عمل محدود کردن حق تجمع به طور کامل را دارد. این در حالی است که در قانون اساسی محدودیتی در این زمینه وجود ندارد.^۱ در واقع این قانون، امکان درخواست مجوز را تنها به احزاب و جمعیت‌ها می‌دهد و حقی را که قانون اساسی برای همه شهروندان لازم می‌داند، محدود کرده است، آن هم در ساختاری که احزاب سیاسی جایگاهی ندارند و نهادهای صنفی نیز دستخوش انواع محدودیت‌ها هستند، بنابراین، این شیوه قانون‌گذاری جز تضییع حق عمومی شهروندان، کارکردی ندارد. در عمل نیز به بهانه‌های گوناگون مانند نبود «مصلحت» و «امنیت» این امکان در اختیار معترضان قرار نمی‌گیرد. در برابر هر حق مصرح در قانون اساسی، یک تکلیف بر دوش حاکمیت است؛ یعنی اگر حقی برای شهروندان به رسمیت شناخته می‌شود، تکلیفی برای حکومت در حفاظت از این حق هم باید وجود داشته باشد.

اگر قانون اساسی آزادی اجتماع را از حقوق مردم می‌داند، دولت موظف به برپایی، احقاق و محافظت از آن است. حفاظت از این حقوق هم عمدتاً با ابزار کیفری انجام می‌شود. ظرفیت‌های حقوق کیفری در زمینه برگزاری هر چه امن‌تر اجتماعات و احزاب و جرم‌انگاری سلب و مانع‌تراشی بر عضویت و شرکت در تشکل‌ها باید به کار گرفته شود. در قوانین کیفری بسیاری از کشورها نقض و تعرض به این حقوق با وصف عام جرم قلمداد شده است.^۲ لیکن در قوانین ایران در این مورد حمایتی به چشم

۱. بر طبق اصل ۹ قانون اساسی: «...هیچ مقامی حق ندارد به نام حفظ استقلال و تمامیت ارضی کشور آزادی‌های مشروع را هرچند با وضع قوانین و مقررات، سلب کند»، اعمال هرگونه منع یا محدودیت توسط قوانین عادی و آیین‌نامه‌ها مورد خدشه حقوقی و در تضاد با قانون بالادستی (قانون اساسی) ارزیابی می‌شود.

۲. ماده ۱-۴۳۱ قانون مجازات فرانسه، ممانعت از اجرای آزادی اجتماعات را مستوجب یک سال حبس و ۱۵۰ هزار یورو جزای نقدی و کاربرد خشونت در این ممانعت را مستوجب سه سال حبس و ۴۵۰ هزار یورو جزای نقدی کرده است.

نمی‌خورد، تنها مقرر در این‌باره ماده ۱۷۸ قانون کار مصوب ۱۳۶۹^۱ است که حمایت آن هم محدود به تشکل‌های کارگری و کارفرمایی می‌شود. آیین‌نامه «چگونگی تأمین امنیت اجتماعات و راهپیمایی‌های قانونی» مصوب سال ۱۳۸۱ هم حمایتی از نقض این حقوق نکرده است. این کاستی موجب شد تا معاونت پیگیری اجرای قانون اساسی دولت سیزدهم، لایحه‌ای با عنوان «تضمین آزادی اجتماعات و راهپیمایی‌ها» تدوین کند که به دلیل نامساعد اعلام شدن فضای سیاسی کشور در سال ۹۸ این لایحه از دستور کار خارج شد. دولت در ۱۴۰۲/۲/۱۱ لایحه‌ای با عنوان «نحوه برگزاری تجمعات و راهپیمایی‌ها» با قید یک فوریت تقدیم مجلس کرد. در مقدمه این لایحه ۴۶ ماده‌ای به زمینه‌سازی برای ایفای تعهد همگانی امر به معروف و نهی از منکر و همچنین تحقق اصل ۲۷ قانون اساسی اشاره شده است. این لایحه شروط و تشریفات زیادی برای گرفتن مجوز تجمع در نظر گرفته، در ماده ۴، به دو قید سابق، شروط «بی‌حرمتی به اصول اعتقادی»، «عدم ایراد خدشه به استقلال، وحدت ملی و تمامیت ارضی کشور» و «عدم ایراد خدشه به محتوای اصول تغییرناپذیر قانون اساسی» و در ماده ۷ «ممنوعیت برگزاری دو یا چند تجمع یا راهپیمایی در زمان و مکان واحد» را هم افزوده که هم مغایر قانون اساسی است. در ماده ۸ برگزارکننده موظف شده درخواست تجمع را حداکثر ۲۰ روز و حداقل ۵ روز کاری پیش از زمان برگزاری، در سامانه ثبت کند. به نظر می‌رسد این لایحه به دنبال ایجاد روندی بوروکراتیک و پیچیده برای اجرای حق تجمع شهروندان است تا ساماندهی و انتظام اجرای این حق.

۱. ماده ۱۷۸- هر کس، شخص یا اشخاص را با اجبار و تهدید وادار به قبول عضویت در تشکل‌های کارگری یا کارفرمایی کند، یا مانع از عضویت آن‌ها در تشکل‌های مذکور شود و نیز چنانچه از ایجاد تشکل‌های قانونی و انجام وظائف قانونی آن‌ها جلوگیری کند، با توجه به شرایط و امکانات خاطی و مراتب جرم به جرمه نقدی از ۲۰ تا ۱۰۰ برابر حداقل مزد روزانه کارگر در تاریخ صدور حکم یا حبس از ۹۱ روز تا ۱۲۰ روز و یا هر دو محکوم خواهد شد.

۳-۳. جرم توهین به اقلیت‌های قومی و دینی

یکی از محدودیت‌های وارد بر آزادی بیان، جرم‌انگاری بیان‌هایی است که به قصد تحریک نفرت، خشونت و تنش نسبت به قومیت‌ها، گروه‌های اقلیت مذهبی، نژادی، زبانی و جنسیتی انجام می‌شود. گفتارهای نفرت‌پراکنانه^۱ بیان‌هایی هستند که فرد یا گروهی را بر اساس ویژگی‌هایی مانند نژاد، جنسیت، دین، قومیت، ملیت، گرایش جنسی یا هویت جنسیتی مورد حمله قرار می‌دهند. حقوق کیفری همچنان که وظیفه حمایت از آزادی بیان شهروندان را دارد، وظیفه برخورد با شهروندانی را که می‌خواهند با استناد به آزادی بیان، اعمال نفرت‌پراکن، ضداجتماعی، تنش‌زا و آشوب‌آفرین انجام دهند، بر عهده دارد. این شیوه برخورد حقوق کیفری با ناقضان، در حقیقت نوعی حمایت و حفاظت از آزادی بیان محترم، مشروع و قانونی است. ماده ۴۹۹ مکرر قانون مجازات اسلامی (مصوب ۱۳۹۹/۱۰/۲۴) توهین به قومیت‌ها، ادیان اهل کتاب و مذاهب اهل تسنن را جرم‌انگاری و مقرر کرده است: «هر کس با قصد ایجاد خشونت یا تنش در جامعه و یا با علم به وقوع آن به قومیت‌های ایرانی یا ادیان الهی یا مذاهب اسلامی مصرح در قانون اساسی توهین کند، چنانچه مشمول حد نباشد و منجر به خشونت یا تنش شده باشد به حبس و جزای نقدی درجه پنج یا یکی از آن دو محکوم و در غیر این صورت به حبس و جزای نقدی درجه شش یا یکی از آن دو محکوم می‌شود».

بر این رویکرد حمایتی انتقادهایی وارد است که ناشی از درک نادرست محدودیت‌ها و جنبه‌های گوناگون آزادی بیان است؛ قانون‌گذار این ماده را در ذیل فصل نخست کتاب تعزیرات قانون مجازات اسلامی با عنوان «جرائم ضد امنیت داخلی و خارجی کشور» همراه با قیودی چون «قصد ایجاد خشونت یا تنش در جامعه» افزوده است. پس می‌شود گفت دغدغه اصلی‌اش امنیت بوده، در حالی که ماده ۵۱۳ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۵ راجع به توهین به مقدسات اسلام، در ذیل فصل دوم

(اهانت به مقدسات مذهبی) است و در آن قیود مذکور دیده نمی‌شود^۱ و طبق ماده ۲۶۲ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، هرگونه دشنام به چهارده معصوم، مجازات اعدام به همراه دارد. همچنین ماده ۴۹۹ مکرر، توهین به ادیان و مذاهب غیرمصرح در قانون اساسی را اساساً شایسته حمایت قانونی نمی‌داند. قانون‌گذار به «قومیت‌های ایرانی»، «ادیان» و «مذاهب» هم به شکل کلی و بدون مشخص کردن گروه‌هایی که ممکن است، مورد هدف تحریک و ترغیب به خشونت قرار گیرند، اشاره می‌کند. این حمایت، بیان‌های محرک نفرت، خصومت و تبعیضات را دربر نمی‌گیرد. از این رو می‌توان پرسید با توجه به وجود ماده ۶۱۹ قانون مجازات اسلامی^۲ که گفتار ناروا نسبت به زنان و کودکان و قانون مجازات تبلیغ تبعیض نژادی مصوب ۱۳۵۶ که در ماده یک خود «نشر هر نوع افکار مبتنی بر تبعیض بر اساس نژاد و یا جنس و نفرت نژادی و تحریک به تبعیض بر اساس نژاد و یا جنس یکی از وسایل تبلیغ عمومی (نطق در مجامع عمومی یا رادیو یا تلویزیون، انتشار اعلامیه، چاپ و نشر کتاب و روزنامه و مجله، نمایش فیلم و...) علیه هر گروه که از حیث نژاد، جنس و رنگ و قومیت متفاوت باشند» و در ماده دو «تشکیل یا اداره جمعیت به منظور تبلیغ تبعیض بر اساس نژاد یا قوم و یا جنس یا به منظور ایجاد نفرت یا دشمنی و یا به منظور ایجاد نفاق بر اساس نژاد و قوم و یا جنس» را جرم‌انگاری کرده‌اند، چه نیازی به این مقررده بوده است.

۱. ماده ۵۱۳ ق.م.ا.مصوب ۱۳۷۵: «هر کس به مقدسات اسلام، یا هر یک از انبیاء عظام، ائمه طاهرين(ع)، حضرت صدیقه طاهره(س) اهانت کند، اگر مشمول حکم ساب‌النبی باشد، اعدام می‌شود و در غیر این صورت به حبس از یک تا پنج سال محکوم خواهد شد.»

۲. ماده ۶۱۹ ق.م.ا.مصوب ۱۳۷۵: «هر کس در اماکن عمومی یا معابر، متعرض یا مزاحم اطفال یا زنان بشود یا با الفاظ و حرکات مخالف شئون و حیثیت به آنان توهین کند به حبس از دو تا شش ماه و تا ۷۴ ضربه شلاق محکوم خواهد شد.»

۴. نقض آزادی بیان در حقوق کیفری ایران

نزدیکی و هم‌جواری پاره‌ای از عناوین مجرمانه با آزادی بیان از ذات حقوق کیفری و مقرره‌های آن سرچشمه نمی‌گیرد. می‌توان میان جرم‌انگاری‌ها و اجرای آزادی‌ها، تفکیکی قائل شد که استیفای حق‌ها هم امکان‌پذیر باشد. دشواری بیشتر از آنجا سر برمی‌آورد که حقوق کیفری با رویکردهایی که از سوی حاکمان به آن بار می‌شود، جرم‌انگاری‌های ناساز و ناهمراستا را چنان می‌پرورد که کاربست آزادی بیان به جرم تبدیل می‌شود. در ساختارهای غیر دموکراتیک، حاکمیت و اقتدار آن، چنان مهم است که آزادی بیان تنها در چارچوب حفظ قدرت حاکم و امنیت به رسمیت شناخته می‌شود، لیکن برقراری تعادل در این میان امکان‌پذیر است؛ می‌توان با وضع قیودی میان آزادی بیان و نظم و امنیت تعادل برقرار کرد، مهم این است که قانون‌گذاران در دستگاه ارزشی خود به آزادی بیان ارج بنهند. حقوق کیفری ایران بازتاب‌دهنده همین وضعیت بوده و گرایش به وضع جرم‌انگاری‌ها و مقرره‌های محدودکننده برای آزادی بیان دارد و موانع و محدودیت‌هایی در زمینه آزادی انتقاد از مقام‌های دولتی، آزادی مطبوعات، دسترسی آزاد به شبکه‌های ماهواره‌ای و اینترنتی، آزادی بیان در قالب آثار فرهنگی - هنری، آزادی برگزاری تجمعات مسالمت‌آمیز، آزادی احزاب و... با خلق عناوین مجرمانه ایجاد می‌کند. در ادامه به بررسی برخی از جرم‌انگاری‌های سالب آزادی بیان در حقوق کیفری ایران می‌پردازیم.

۴-۱. جرم توهین به مقام‌ها

فقدان انتقاد و بسته بودن درهای نقد، مانع پرسشگری که از ویژگی‌های یک جامعه باز و پویاست، می‌شود. هیچ حاکم و حکومتی با هیچ عنوان و شرایطی حق ندارد، آزادی انتقاد از رهبران و کارگزاران و عملکرد آنان را از شهروندان بگیرد. مقام‌ها به دلیل پذیرفتن مسئولیت‌های مهم و داشتن نقش اساسی در اداره امور جامعه باید در برابر

مردم و رسانه‌ها پاسخگو و انتقادپذیر باشند. از آنجا که در گذشته هر گونه انتقاد از مقام‌های حکومتی به منزله آسیب به حکومت و اعتماد عمومی بوده، با هرگونه نقد و انتقاد با توسل به ابزار کیفری به شدت برخورد می‌شد، اندیشه‌ای که در حقوق ایران هم چنان مبنای جرم‌انگاری توهین به مقام‌هاست؛ قانون مجازات اسلامی (مواد ۶۰۹ و ۵۱۴ کتاب تعزیرات)^۱ و قانون مطبوعات (بند ۷ و ۸ ماده ۶ و ماده ۲۷)^۲ بر همین اساس، نوعی توهین مشدد به بنیان‌گذار و رهبر جمهوری اسلامی، روسای سه قوه یا معاونان رئیس‌جمهور، وزراء، نمایندگان مجالس شورای اسلامی و خبرگان، اعضای شورای نگهبان، مراجع مسلم تقلید و به‌طورکلی کارکنان دولت و شهرداری‌ها را جرم‌انگاری کرده‌اند. در حالی‌که امروزه جرم ویژه‌ای با عنوان توهین به رئیس و رهبر کشور و دیگر مقام‌ها در حقوق کیفری بیشتر کشورها وجود ندارد و مقام‌های دولتی مشمول قانون کلی هتک حرمت هستند (sheikholeslami, 2017:150). جرم‌انگاری مشدد توهین به مقام‌ها با توجه به مقتضیات زندگی مدرن در جوامع امروزی و لزوم صیانت از حق آزادی بیان در نقد و انتقاد از مقام‌ها، عملکرد آنان و اوضاع و احوال کشور که خود پشتوانه دستیابی به بسیاری از دیگر حقوق است، موجب نقض عدالت و سنگینی کفه متمایل به نهاد قدرت در برابر شهروندان عادی در دستگاه قضایی شده و تجربه دادرسی‌های گوناگون در سالیان متمادی بر این ادعا صحه گذارده است و لزوم

۱. ماده ۶۰۹ [صلاحی ۱۳۹۹/۰۲/۲۳]- هر کس با توجه به سمت، یکی از روسای سه قوه یا معاونان رئیس‌جمهور یا وزرا یا یکی از نمایندگان مجلس شورای اسلامی یا نمایندگان مجلس خبرگان یا اعضای شورای نگهبان یا قضات یا اعضای دیوان محاسبات یا کارکنان وزارتخانه‌ها و مؤسسات و شرکت‌های دولتی و شهرداری‌ها در حال انجام وظیفه یا به سبب آن توهین کند به ۴۵ روز تا ۳ ماه حبس و یا تا ۷۴ ضربه شلاق و یا دو میلیون تا ۲۵ میلیون ریال جزای نقدی محکوم می‌شود.

ماده ۵۱۴- هر کس به حضرت امام خمینی(ره) و مقام معظم رهبری به نحوی از انحاء اهانت کند به حبس از ۶ ماه تا ۲ سال محکوم خواهد شد.

۲. ماده ۲۷- هرگاه در نشریه‌ای به رهبر جمهوری اسلامی ایران و یا مراجع مسلم تقلید اهانت شود، پروانه آن نشریه لغو و مدیرمسئول و نویسنده مطلب به محاکم صالحه معرفی و مجازات خواهند شد.

جرم‌زدایی از این عنوان مجرمانه را لازم و گریزناپذیر می‌کند (Ghazaei, 2022: 184). در این میان دستگاه‌های حکومتی اغلب نظر به جایگاه مقام رهبری در نظام سیاسی و با دستاویز جرم توهین به رهبر به پرونده‌سازی برای منتقدان می‌پردازند، هرچند که برخی از قضات از محکوم کردن شهروندان با استناد به اینکه «هیچ‌یک از مقام‌های عمومی کشور حتی عالی‌ترین مقام‌های سیاسی از جمله مقام رهبری و مقام ریاست جمهوری (اصل ۱۱۳) حق سلب آزادی‌های مشروع و محدودیت‌های ناموجه حق‌ها را از جمله آزادی بیان، نقد حکومت و حق اعتراض و ... که کژ کارکردی نهادهای تحت امر آنان را به رخ می‌کشد، ندارد (اصل ۹)»^۱ خودداری می‌کنند. لیکن به‌تازگی اعلام‌شده، طرح الحاق یک ماده به ماده ۵۱۲ کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی در کمیسیون قضایی مجلس در دست بررسی است؛ که به نظر می‌رسد در راستای تهدید و تحدید بیشتر آزادی اظهارنظر و به‌طور غیرمستقیم انتقاد از مسئولان است؛ ماده‌واحد- یک ماده به‌عنوان ماده ۵۱۲ مکرر به کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی (تعزیرات و مجازات بازدارنده) مصوب ۱۳۷۵/۳/۲ به [این] شرح الحاق می‌شود: «هر شخصی که دارای موقعیت شغلی، اجتماعی، سیاسی، خانوادگی، علمی، فرهنگی و نظامی جامعه است، در سخنرانی‌ها، مصاحبه‌ها، مقالات، پیام‌ها و یادداشت‌های خود در فضای حقیقی یا مجازی در مورد اموری که نیاز به اظهارنظر مراجع رسمی است و هنوز اعلام نظر رسمی نشده است، مطالبی را خلاف واقع، بیان کند که بازخورد گسترده داشته باشد و در اخلال شدید در نظم عمومی کشور، ناامنی یا ورود خسارت عمده به تمامیت جسمانی افراد یا اموال عمومی و خصوصی، یا سبب اشاعه فساد یا فحشا در حد وسیع مؤثر باشد، اگر از مصادیق افساد فی‌الارض موضوع ماده ۲۸۶ قانون مجازات اسلامی نباشد، علاوه بر محکومیت به مجازات درجه سه به مجازات نقدی معادل دو برابر خسارات وارده به تمامیت جسمانی افراد یا اموال عمومی و خصوصی محکوم می‌شود

۱. مستفاد از دادنامه مورخه ۱۴۰۱/۶/۱۴، پرونده به شماره بایگانی ۰۰۰۱۳۹۱، شعبه ۱۱۷ دادگاه کیفری دو اهواز.

و مسئول جبران خسارات وارده نیز است.» این ماده، به سبک و سیاق بیشتر قوانین موجود در این حوزه پر ابهام و اشکال است؛ می‌توان پرسید مصداق افرادی که «دارای موقعیت» هستند، چه کسانی است؟ «اموری که نیاز به اظهارنظر مراجع رسمی دارد و هنوز اعلام نظر رسمی نشده» چیست؟ مرجع تشخیص این امور کجاست؟ آیا پس از هر رخدادی، مراجع رسمی باید اعلام کنند که ما می‌خواهیم، اظهارنظر کنیم؟ اگر مراجع رسمی نخواهند یا نتوانند درباره موضوعی اظهارنظر کنند، تکلیف چیست؟ آیا دیگر هیچ‌کس حق اظهارنظر نخواهد داشت؟ و آیا اظهارنظر باید دوباره گویی قرائت رسمی باشد؟

۲-۴. جرائم علیه امنیت

آزادی اندیشه، عقیده و مذهب و آزادی‌های سیاسی در جایی ارزشمند و قابل اعمال است که شهروندان، آزادی بیان این آزادی‌ها را داشته باشند. قوانین کیفری از یک‌سو به تضمین و حمایت از تمامیت جسمی، معنوی، دارایی ملت و امنیت حکومت وابسته است و از دیگر سو با ارزش‌هایی هم‌چون آزادی بیان و اندیشه سروکار دارد؛ بنابراین باید هم جرم‌انگاری اعمال ضد ارزش و رژیم ضمانت‌اجرای آن (نظام مجازات) را در خود جای بدهد و هم باید دربردارنده ارزش‌هایی والا مانند آزادی اندیشه و بیان باشد. این ارزش‌ها در قالب قواعد حقوقی متعین و سپس تضمین و حمایت می‌شوند. هم از اینجاست که ارزش‌هایی اساسی هم‌چون عدالت یا امنیت، تابع ارزش‌های برتر و بیرون از خود می‌شوند. روشن است چنانچه حکومت قانون استقرار یا شرایط استقرار آن فراهم نیاید و خودکامگی جای مردم‌سالاری را بگیرد، این ارزش‌ها در راستای تأمین خواسته‌های «قدرت» فعال می‌شوند و در اندک زمان، ماهیت خود را از دست می‌دهند (Falsafi, 2017: 19). گرایش شدیدتر به دو مفهوم امنیت و پیشگیری موجب می‌شود که به برخی تضمین‌های حقوق کیفری (اصل قانونی بودن، اصل برائت و...) کمتر توجه شود (SadrTohidkhane, 2009: 466). نگاه امنیتی به آزادی بیان باعث می‌شود یا قانون با

سیاست در هم آمیزد یا سیاست دولت جانشین حقوق شود و در نتیجه، کنش‌های اجرایی و موقتی بر گزاره‌های قضایی و اصول شناخته‌شده حقوقی برتری یابد. هر آنچه امنیت را نشانه رفته، برجسته می‌شود و هر آن‌که قصد انتقاد و نكوهش حاکمان کند، به رسوایی کشیده می‌شود. اینجا حقوق کیفری سخنی برای گفتن ندارد و خود بازوی قدرت است (Alipour, 2008: 8). از این رو حقوق کیفری مدرن با مقرره‌هایی توأم با احترام به اصل این حقوق برای شهروندان و با دخالت‌های حداقلی، موجه و محدود بر سر راه اجرای آن طراحی می‌شود. در حالت مطلوب، سیاست باید به‌طور عادی و بدون بالا بردن تهدیدهای کیفری در حد و حدود ضرورت‌ها و استثناها به مدیریت موضوع آزادی بیان پردازد. قدرتمندان برای حفظ قدرت و باقی ماندن در آن، بیان‌ها و دیدگاه‌های مخالف خود را با مجازات جزایی، سرکوب و قانون را به سلاحی در دست خود مبدل می‌کنند. در نظام‌های غیر دموکراتیک تأمین امنیت عمومی به قیمت قربانی کردن حقوق و آزادی‌های فردی توسط مجریان قانون بوده و برعکس در نظام‌های مردم‌سالار برقراری نظم با رعایت حقوق و آزادی‌های فردی و ایجاد تعادل و توازن میان این دو انجام می‌پذیرد؛ نظام اقتدارگرا طرح هرگونه دیدگاه مخالف و متضاد را موجب ایجاد ناامنی در جامعه می‌پندارد، در حالی که نظام مردم‌سالار کثرت عقاید و نظرات را موجب امنیت به معنی واقعی کلمه می‌داند (Tavajohi, Berenji, 2002: 74).

رویکرد حقوق کیفری ایران به آزادی بیان متأثر از رهیافت امنیت‌گرایی است که موجب ناکارآمدی و تورم قوانین ماهوی و خدشه به تضمینات دادرسی منصفانه در حوزه قوانین شکلی شده است (Mahdaviipoor, Shahrani, 2014: 179). به دنبال چنین رویکردی آزادی‌ها و حقوق افراد با چالش جدی روبرو می‌شود، آزادی بیان شهروندان به شدت زیر کنترل و بازرسی قرار می‌گیرد، تعاملات حکومت و جامعه مدنی به سطح حداقلی تنزل می‌یابد (Ghanad, Akbari, 2017: 42). با نگاهی به قانون مجازات اسلامی و قانون آیین دادرسی کیفری متوجه حساسیت و اولویت امنیت برای قانون‌گذار و تقابل قانون‌گذاری هنجارمند و حق‌محور با قانون‌گذاری امنیتی و سیاسی در حوزه آزادی بیان

و آزادی‌های وابسته به آن می‌شویم. وضع عناوین مجرمانه متعدد در قانون مجازات مانند اجتماع و تبانی به قصد بر هم زدن امنیت، تشکیل یا اداره یا عضویت در دسته یا گروه به قصد بر هم زدن امنیت کشور، اقدام علیه امنیت کشور، تبلیغ علیه نظام یا به سود گروه‌های مخالف نظام، توطئه علیه جمهوری اسلامی ایران، همکاری با دولت متخاصم، اخلال در نظم و آسایش عمومی، نشر اکاذیب به قصد تشویش اذهان عمومی، انتشار محتویات خلاف اخلاق عمومی و... که با توسل به آن‌ها با آزادی بیان برخورد می‌شود، استیفای این حق را در عمل ناممکن می‌سازد و تضمین‌کننده امنیت و آزادی بیان شهروندان در مقابل قدرت عمومی و گروه‌های وابسته به آن نیست. بررسی این مقرره‌ها نشان می‌دهد اصول مختلف حقوق کیفری اعم از ماهوی و شکلی در وضع جرائم بالا در راستای تحدید هرچه بیشتر آزادی‌هایی همچون آزادی بیان نقض شده و حتی روند رو به رشد داشته است (Yazdian, 2016: 59).

یکی از این جرم‌انگاری‌هایی که با توسل به آن بارها و در طی دهه‌های اخیر به سرکوب آزادی بیان پرداخته‌اند، «فعالیت تبلیغی علیه نظام یا به نفع گروه‌ها و سازمان‌های مخالف» است. این جرم‌انگاری اگرچه به‌ظاهر ارتباطی به آزادی انتقاد ندارد، اما به دلیل فقدان معیاری روشن در تفکیک فعالیت تبلیغی از انتقاد، اصل آزادی بیان را مخدوش می‌سازد، بنابراین معایر قانون اساسی است و با اصل قانونی بودن جرم نیز تنافی دارد، زیرا در چارچوب یک تعریف حقوقی روشن از عمل مجرمانه قرار نمی‌گیرد. افزون بر این با جرم‌انگاری هر نوع فعالیت تبلیغی غیرهمسو با حکومت، امکان پیگرد قضایی هر نوع انتقاد، تحلیل، اظهارنظر و فعالیت سیاسی ناهمخوان با حکومت و رواج مدافعه و تقدیس، فساد سیاسی و اداری و اقتصادی گسترش می‌یابد. به نظر می‌رسد صرف تبلیغ له یا علیه این و آن تا زمانی که متضمن رفتار مجرمانه خاصی مثل توهین، افتراء، نشر اکاذیب و... نباشد، نباید جرم که باید از آثار آزادی بیان تلقی کرد (Fakhr, Dibamehr, 2018: 125). این جرائم در کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی و در ذیل فصل اول آن تحت عنوان (در جرائم ضد امنیت داخلی و خارجی

کشور) طبقه‌بندی شده‌اند. از این رو، تجویز محاکمه مجدد (بند الف ماده ۵)، غیرقابل تعویق و تعلیق بودن (بند الف ماده ۴۷)، منع اعمال مجازات جایگزین حبس (ماده ۷۱)، عدم شمول مرور زمان (بند الف ماده ۱۰۹)، جرم‌انگاری اعمال مقدماتی (مواد ۵۱۱، ۵۱۰، ۴۹۹، ۴۹۸) در این جرائم شرایط را برای متهمان دشوارتر می‌سازد. در قانون آیین دادرسی کیفری هم منتقدان و معترضانی که با برجسب جرائم ضد امنیت روبرو می‌شوند، با تحدیداتی مواجه هستند؛ نداشتن حق دسترسی به وکیل مستقل (تبصره ماده ۴۸)، تجویز جلب بدوی (بند ت ماده ۱۸۰)، تجویز صدور قرار بازداشت موقت (بند پ ماده ۲۳۷)، رسیدگی به برخی از جرائم مرتبط با آزادی بیان در دادگاه انقلاب (بند الف و ب ماده ۳۰۳)، غیرعلنی بودن دادرسی (ماده ۳۵۲)، تجویز کنترل ارتباطات مخابراتی و خصوصی در سامانه‌های یارانه‌ای (مواد ۱۵۰ و ۶۸۳). به این ترتیب می‌توان گفت در این حوزه، رعایت حقوق و آزادی‌های شهروندان در پرتوی حفظ و تضمین امنیت حاکمیت قرار گرفته است، رویکردی که از آن با عنوان «حقوق کیفری امنیت‌مدار» نام‌برده می‌شود (Mirmohammadsadeghi, Rahmati, 2014: 9).

۳-۴. جرائم مطبوعاتی

برجسته‌ترین جلوه آزادی بیان، آزادی مطبوعات است که در معنای گسترده خود به عنوان «آزادی اطلاعات» یا «آزادی ارتباطات» هم شناخته می‌شود. مطبوعات یکی از ابزارهای کارا در نظارت بر امور عمومی و سیاسی برای شهروندان هستند. امروزه آزادی مطبوعات یکی از عوامل عمده استواری دموکراسی است تا آنجا که مطبوعات را رکن چهارم آزادی، دموکراسی، حاکمیت و مشارکت مردم در سرنوشت سیاسی خود می‌دانند. مطبوعات برای انجام رسالت مهم خود که آگاه‌سازی و روشنگری (ماده ۳ قانون مطبوعات ایران مصوب ۱۳۶۴) است، باید آزاد باشند و در سایه این آزادی است که می‌توان انتظار داشت که در آموزش شهروندان و ایجاد جامعه پویا نقش ایفا کنند. مطبوعات آزاد با نقد عملکرد دولت و اعمال فشار عمومی بر آن و ابلاغ انتقادات، نقش

انکارناپذیری در راهنمایی و شکل‌دهی افکار عمومی دارند. آزادی مطبوعات مانع دولت در سوءاستفاده از قدرت است. از منظر سیاسی، وجود آن در جوامع دموکراتیک نه تنها موجب برجستگی نقش نظارتی مردم و عینیت یافتن حق حاکمیت ملی می‌شود، بلکه ساختار سیاسی موجود را با بهره از خرد سنجشگر و ذهن نقاد اندیشه‌گران، به یک موجودیت ارگانیک پیوسته در حال رشد و پویایی مبدل می‌سازد و افزون بر این، تلقی حاکمیت از مطبوعات به‌عنوان آینه غلط‌گیر جامعه، خود تضمین‌کننده شناخت درست و دقیق کارگزاران سیاسی از جریان‌های شکل‌گرفته در بستر جامعه می‌شود (Momenirad, Pataft, 2003: 90).

قانون اساسی ایران در اصل ۲۴، آزادی مطبوعات را با قیود قابل تفسیرِ محلّ «مبانی اسلام» و «حقوق عمومی» به رسمیت شناخته و تفصیل آن را به عهده قانون عادی گذاشته و قانون‌گذار عادی هم با وضع قانون مطبوعات مصوب ۱۳۶۴، در راستای عملی ساختن و اجرای این اصل؛ با افزودن قید «احکام اسلامی» به قیود قبلی در ماده ۶، به‌عنوان مصداق دیگری از محدودیت مطبوعات در ظاهر نیز خود را مقید به رعایت محدودیت‌های مندرج در اصل ۲۴ نکرد.

از سوی دیگر این حق در قانون اساسی در قالب یک نظام تنبیهی اعمال شده است؛ بدین معنا که افراد در یک چارچوب خاص، در بیان عقاید و اندیشه‌های خود آزادند، برخلاف نظام بازدارنده که در آن گرفتن مجوز از مقامات اداری پیش از بیان، لازم است. در قانون مطبوعات، نظام بازدارنده اعمال و گرفتن مجوز پیش از انتشار ضروری قلمداد شده است. پیش‌بینی مراجع گوناگون نظارتی در این قانون؛ هیئت نظارت بر مطبوعات، دادگاه مطبوعات و وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی با ایجاد محدودیت‌های گسترده، مطبوعات را در برابر خطر تعرض حکومت آسیب‌پذیر کرده است. هیئت نظارت بر مطبوعات با ریاست وزیر ارشاد با ساختاری سیاسی و نه فرهنگی و حرفه‌ای، حیات و ممت مطبوعات را در دست دارد. این محدودیت‌ها و عدم استقلال، با جرم-انگاری جرائم مطبوعاتی در قلمروی حقوق کیفری فزاینده‌تر شده است. در قانون

اصلاح قانون مطبوعات مصوب ۱۳۷۹ که پس از رخدادهای سیاسی سال‌های ۷۶-۷۸ تصویب شده، جرم‌انگاری‌های جدیدی انجام گرفته است، از جمله جرم‌انگاری‌های جدید این مصوبه، انتشار مطالب علیه اصول قانون اساسی است (بند ۱۲ ماده ۳)؛ در حالی که قانون اساسی همچون هر قانون دیگری نقدهایی وارد است، چنانچه خود قانون‌گذار در سال ۱۳۶۸ آن را مورد بازنگری قرار داد؛ بنابراین جرم بودن انتشار مطالبی در نقد اصول این قانون در مطبوعات، حتی اگر موضع‌گیری برخلاف این اصول باشد، موجه نیست. در قانون مطبوعات، تورم جرائم مشهود (مواد ۶ و ۷ و ۸) است. از آثار سوء تورم کیفری در این قلمرو می‌توان به توسعه فضای کنترل‌شده، دید ضد امنیتی و سیاسی به جرائم مطبوعاتی و تقابل مطبوعات و حاکمیت و تبدیل دادرسی‌های مطبوعاتی به عرصه‌ای برای رقابت گروه‌های سیاسی اشاره کرد (Sheikholeslami, 2017:236). از سویی دیگر قانون‌گذار با ایجاد محدودیت‌هایی گسترده و تضییق‌های غیرقانونی برای مطبوعات، مانع تحقق آزادی بیان است. از جمله این محدودیت‌ها می‌توان به پیش‌بینی روش اخذ مجوز جهت انتشار نشریه، «نظام پیشگیری» و عدم امکان انتشار آزادانه مطبوعات، پیش‌بینی مجازات تکمیلی لغو امتیاز نشریات، عدم رعایت اصل قانونی بودن جرم و مجازات و اصل تناسب جرائم و مجازات، عدم تفکیک جرائم از تخلفات مطبوعاتی، کاربرد واژه‌های کلی، مبهم و غیرحقوقی تفسیربردار، پیروی نکردن از نظریه‌های مسئولیت کیفری در قلمرو مطبوعات، گسترش مسئولیت کیفری به نویسندگان و دیگر دست‌اندرکاران در کنار مدیرمسئول بدون تعیین حد و مرز و نوع مسئولیت آن‌ها، عدم تعیین مصونیت‌های قانونی در این قلمرو اشاره کرد (Dehnamaki, Babaei, Goldouzian, 2017:124-125).

در مورد رسیدگی به جرائم مطبوعاتی، نظر به اصل ۱۶۸ قانون اساسی، دادرسی به تصمیم هیئت‌منصفه به‌عنوان نهاد مردمی بیرون از دستگاه قضایی سپرده شده است، ولی در حقیقت قاضی دادگاه مطبوعات به دلیل انجام تحقیقات مقدماتی، کنترل جلسات دادرسی و تعیین مجازات، نقش اساسی در پرونده‌های مطبوعاتی ایفاء می‌کند؛ افزون

بر این که گزینش اعضای هیئت منصفه و حاکمیتی بودن آن و یا ارجاع پرونده‌های مطبوعاتی به قضات ویژه، نوعاً قابل تأمل و بررسی است. به تازگی دیوان عالی کشور در رأی وحدت رویه شماره ۸۳۷ مورخه ۱۴۰۲/۷/۴، تبعیت دادگاه مطبوعات و دادگاه جرائم سیاسی از نظر هیئت منصفه را هم لازم ندانست تا این نهاد عملاً بی‌اثر شود. بی‌اثر شدن حضور هیئت منصفه در دادگاه مطبوعات که در مخالفت صریح با اصل ۱۶۸ قانون اساسی است، زمینه‌ساز ایجاد محدودیت‌های بیشتر و افزایش برخوردها با آزادی مطبوعات می‌شود.

۴-۴. جرم به‌کارگیری تجهیزات دریافت از ماهواره

رسانه‌ای آزاد است که زیر مهار و قاعده گذاری ناروا و بی‌مورد دولت نیست و به دنبال اطلاع‌رسانی به مخاطبان خود است؛ اطلاعاتی که مردم را برای ایفای نقش کامل شهروندی خود در جامعه آماده می‌سازد. وجود رسانه‌های آزاد و ناوابسته برای یک جامعه آزاد و مردم‌سالار بایسته است. «بدون رسانه نامحدود و آزادی بیان، دیگر نهادهای آزادی تنها امری مضحک و ظاهری هستند؛ نهادهایی که تنها به آزاد بودن تظاهر می‌کنند، اگر رسانه‌ها آزاد نباشند و اگر ذهن و تفکر نامحدود و مستقل نباشد، دیگر مهم نیست که انسان در حاکمیت چه دولتی زندگی می‌کند؛ زیرا او در این حالت تنها یک تابع و رعیت است نه یک شهروند» (Borah, 1917: 837). امروزه آزادی رادیو، تلویزیون و دسترسی آزاد به شبکه‌های ماهواره‌ای همچون آزادی مطبوعات بوده و انحصار دولت در رسانه‌های دیداری و شنیداری با شتاب روزافزون در حال رنگ باختن است، زیرا در کشورهایی که رادیو و تلویزیون در انحصار دولت قرار دارد، در عمل رکن مهمی از آزادی بیان نادیده گرفته شده است. در ایران افزون بر نبود شبکه‌های رادیو و تلویزیون غیردولتی و انحصار

صداوسیما و حتی نظارت این سازمان بر تولید صوت و تصویر در فضای مجازی^۱ و شبکه‌های خانگی، به موجب قانون ممنوعیت به‌کارگیری تجهیزات دریافت از ماهواره مصوب ۱۳۷۳، وارد کردن، توزیع و استفاده از تجهیزات دریافت از ماهواره جرم است. شبکه‌های ماهواره‌ای بستری برای گردش اطلاعات است و اخبار بیشتری را در اختیار مردم قرار می‌دهد و حق دسترسی به اطلاعات را تضمین می‌کند. گفتمان قانون‌گذار در این مقوله اقتدارگرایانه است؛ نه مردم آن قدر رشد دارند تا انتخاب کنند که چه ببینند و چه نینند و نه برای نهادهای مدنی در این‌باره نقشی به رسمیت شناخته شده است. در اینجا دولت با تلقی عصمت‌گونه از خود، موظف است مردم را ارشاد کند و تخلف آنها از این تصمیم دولتی هم با واکنش کیفری روبرو خواهد شد، بدین‌سان یک‌بار دیگر حقوق کیفری برای هرچه محدود کردن فضای تبادل اطلاعات و گردش آزاد اخبار به کار گرفته شده است (Nobahar, 2008: 201). هرچند که این‌گونه سوء بهره از حقوق کیفری خود مبنایی برای تنگناهای بیشتر خواهد شد؛ از زمان تصویب این قانون تعارض آن با برخی مفاهیم و حقوق اساسی که پشتوانه‌های محکم فقهی نیز دارند - همچون مالکیت، حریم خصوصی، حلال بودن استفاده از آلات مشترک - آن را با چالش‌های مهمی روبرو کرده است. از سوی دیگر، اصرار حامیان این قانون بر اجرای آن، نزاع را افزون ساخته و کیفیت اجرای قانون نیز به گرفتاری بزرگی تبدیل شده که ابهام‌ها را بیشتر و مسئله را پیچیده‌تر کرده است. از مهم‌ترین ابهام‌ها اینکه قانون‌گذار تفاوتی میان استفاده‌کنندگان و دارندگان ماهواره قائل نشده و روشن نکرده است؛ منظور از استفاده‌کنندگان، چه کسانی‌اند؟ از نگاه عرف، می‌توان گفت استفاده‌کنندگان کسانی‌اند که برنامه‌های ماهواره‌ای را تماشا می‌کنند؛ بر اساس این تفسیر که به احتمال فراوان واضعان قانون نیز آن را مدنظر داشته‌اند، زن خانه‌داری که دستور پخت شام را از ماهواره می‌گیرد، مجرم و مستحق ۷۴

۱. «سازمان تنظیم مقررات صوت و تصویر فراگیر در فضای مجازی» یا «ساترا» که زیر نظر صداوسیماست، عهده‌دار سامانه‌ها، سرویس‌ها و فعالیت‌های صوت و تصویر فراگیر در فضای مجازی شده است.

ضربه شلاق است! یا کودکی که از ماهواره پویانمایی‌های روز جهان را می‌بیند، نیز مجرم است؛ زیرا این دو از ماهواره استفاده کرده‌اند. اگر منظور مقنن، مالک و دارنده بشقاب‌های ماهواره باشد، بازهم این تفسیر خدشه‌ناک است، زیرا از لفظ «استفاده‌کنندگان» این‌گونه می‌توان برداشت کرد که اگر کسی دارنده ماهواره است؛ ولی از آن بهره نمی‌برد، مجرم شناخته نمی‌شود، زیرا قانون تصریح دارد که استفاده‌کنندگان و نه دارندگان، مجرم تلقی می‌شوند. در اینجا، مجریان این قانون نخست باید اثبات کنند فرد از ماهواره استفاده می‌کند، آنگاه به خانه او وارد شوند! دولتی که به مردم خود ایمان دارد، او را مانند کودکان امر و نهی نمی‌کند و حکومتی که از تعهد و درستکاری خود مطمئن است، راه آگاهی مردمش را مسدود نمی‌سازد (Yaghoubi, Yaghoubi, Naserimoghadam, 2016: 157).

۴-۵. جرائم سمعی و بصری

در ایران قوانین ناظر به ساخت و نمایش فیلم و سریال با پیش‌بینی نظارت دولتی، بسیاری از فعالیت‌ها در این زمینه را محدود کرده و حقوق کیفری هم با خلق عناوین مجرمانه کلی و مبهم و قوانین سخت‌گیرانه این حوزه را دچار رکود و تنگنا کرده است. قانون‌گذار در قانون مجازات اشخاصی که در امور سمعی و بصری فعالیت‌های غیرمجاز می‌کنند، مصوب ۱۳۷۲ افرادی را مجرم شمرد که موضوع رفتار مجرمانه‌شان، آثار نمایشی بود. به دنبال نشر فیلم خصوصی یک بازیگر تلویزیون در سال ۱۳۸۶، قانون یادشده لغو و قانون دیگری با شتاب تصویب شد که سیاست شدیدتری در پیش گرفت و قلمروی فعالیت‌های مجرمانه مربوط به امور سمعی و بصری را گسترش و میزان مجازات را به شدت افزایش داد. همچنین در موارد بسیاری مجازات افساد فی‌الارض پیش‌بینی کرد (Aghaeinia, Abed, 2012: 15-16). از مجموع پاسخ‌هایی که در قبال جرائم سمعی و بصری در این قانون در دستور کار قرار گرفته، سهم پاسخ‌های پیشگیرانه و غیر سرکوبگر، به‌ویژه پاسخ‌های پیشگیرانه اجتماعی، در سنجش با پاسخ‌های کیفری و سرکوبگر، بسیار اندک و ناچیز است (Sayqal, Hosseini, 2010: 65). ذهن کیفرگرای واضعان را از دادن صلاحیت

رسیدگی این جرائم به دادگاه انقلاب، پیش‌بینی مجازات افساد فی الارض، حبس و شلاق و نامی که برای این جرائم برگزیده‌اند، به‌آسانی می‌توان بازشناخت. این قانون برای پشتیبانی از کارهای سازنده و حتی انتظام فعالیت‌های این حوزه نیست و واژگان مبهم و تفسیربرداری مانند «مبتذل»، «برهنگی»، «صحنه‌ها و صور قبیحه»، «مضمون مخالف شریعت و اخلاق اسلامی» و «مفسد فی الارض» در آن هست که با تکیه بر آن‌ها به‌آسانی می‌توان آزادی بیان را در گستره فرهنگ و هنر سرکوب کرد. این شیوه قانون‌گذاری، کلی و مبهم بودن عناوین در راستای نگرش قانون‌گذار است که در تراحم آزادی بیان با قدرت خود، به آزادی بها و ارجی نمی‌دهد و برای جامعه مدنی و صنفی در زمینه پایش و نظارت نقشی قائل نیست. بدین‌سان حکومت یک‌بار دیگر به‌گونه‌ای یک‌سویه و آمرانه از ابزار کیفری برای دخالت در قلمروی گسترده‌ای از فعالیت‌های فرهنگی و هنری که قسمی از آزادی بیان است، سود جست، بی‌آن‌که هیچ‌گونه تعامل با جامعه مدنی و صنف‌های حرفه‌ای داشته باشد.

۴-۶. جرم فعالیت‌های آموزشی و تبلیغی مغایر یا مخل اسلام

یکی از جنبه‌های آزادی بیان، آزادی در حوزه فعالیت‌های تبلیغی و تبشیری مذهبی و دینی است که گستره‌ای از آموزش تعالیم دینی، مناسک و آیین‌ها به باورمندان یا نوکیشان یک مذهب تا تبلیغ و تبشیر یک دین یا مذهب را در برمی‌گیرد. این جنبه از آزادی بیان رابطه تنگاتنگی با آزادی باور و عقیده دارد. اصل ۲۳ قانون اساسی ایران، هرگونه تفتیش باور، انگیزیسون (آزار و جلوگیری از آزادی بیان افراد به دلیل باورهایشان) و تعرض به‌صرف داشتن عقیده‌ای خاص را منع می‌کند. اصل ۹ هم مقرر کرده است: هیچ مقامی حق ندارد آزادی‌های مشروع را هرچند با وضع قوانین و مقررات، سلب کند. در حقوق کیفری ایران، پیروی از یا گرایش به یک عقیده مذهبی خاص و تبلیغ آن و یا عضویت در یک فرقه مذهبی یا فکری جرم نیست؛ بنابراین صرف باور داشتن به آیین‌هایی مانند مندائی، بهائیت، اسماعیلی، علوی، درویشی، تصوف و عرفان، اهل حق (یارسان)، ایزدی

و تبلیغ تعالیم و مناسک آن‌ها نباید جرم باشد. لیکن رویکرد اخیر قانون‌گذار در بند دوم ماده ۵۰۰ مکرر قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۹/۱۰/۲۴ می‌تواند دربردارنده تفسیرهایی باشد که با توسل به آن دست‌کم جنبه‌هایی از حق آزادی بیان را محدود و سرکوب کرد. «ماده ۵۰۰ مکرر: هر کس در قالب فرقه، گروه، جمعیت یا مانند آن و استفاده از شیوه‌های کنترل ذهن و القائات روانی در فضای واقعی یا مجازی مرتکب اقدام‌های زیر شود، چنانچه رفتار وی مشمول حد نباشد، به حبس و جزای نقدی درجه پنج یا یکی از این دو مجازات و محرومیت از حقوق اجتماعی درجه پنج محکوم می‌شود: ۱-... ۲- هرگونه فعالیت آموزشی و یا تبلیغی انحرافی مغایر و یا مخل به شرع مقدس اسلام از طرقی مانند طرح ادعاهای واهی و کذب در حوزه‌های دینی و مذهبی از قبیل ادعای الوهیت، نبوت یا امامت و یا ارتباط با پیامبران یا ائمه اطهار (ع)». این ماده در تعارض با اصل قانونی بودن جرائم و مجازات است و محدودیت‌هایی که به واسطه آن اعمال می‌شود با زبانی مبهم و با استفاده از اصطلاحات و مفاهیم به شدت موسع و تعریف‌نشده تنظیم شده است؛ چه نوع فعالیت تعلیمی- تربیتی، انحرافی است؟ و آیا تبلیغ دیگر ادیان و مذاهب، تغایر و تداخل با اسلام دارد؟ آیا این ماده نقض آشکار اصول ۹ و ۲۳ قانون اساسی نیست؟ مقصود از عبارات «شیوه‌های کنترل ذهن» و «القائات روانی» چیست؟ چه کسی می‌تواند ادعاهای واهی در زمینه‌های دینی و مذهبی را تشخیص دهد؟ آیا به کار رفتن کلمه «از قبیل» باعث نمی‌شود که راه برای تفسیر موسع علیه فعالیت‌های اقلیت‌های دینی باز شود؟ قوانینی که نشان دادن عدم احترام به یک مذهب یا نظام عقیدتی را ممنوع می‌کند با اصول و استانداردهای آزادی بیان در تناقض قرار می‌گیرند مگر اینکه اظهارات مورد بحث به راستی شامل تحریک به تبعیض خصومت یا خشونت و یا منجر به آن شده باشد، مانند آنچه در ماده ۴۹۹ مکرر قانون مجازات اسلامی عنوان شده است، لیکن ماده ۵۰۰ مکرر با عدم اشاره به رکن روانی و عدم نیاز به نتیجه، اعمال مذکور را به جرمی مادی صرف و مطلق تبدیل کرده و این دو نشان از نگاه امنیتی دارد

۴-۷. جرائم سیاسی

جرائم سیاسی همزاد با تشکیل قدرت مرکزی و مقابله با آن پدید آمده و همواره بوده است؛ تا زمانی که تمامی به نام حکومت هست، جرائم سیاسی هم وجود دارد (Ross, 2015: 215). جرم سیاسی به اعمالی گفته می‌شود که انجام آن با منافع یک حکومت یا ساختار سیاسی در تضاد است. «جرمی است که مرتکب آن با توسل به رفتاری، اقدام به انتقاد یا اعتراض به وضع موجود حاکمیت می‌کند و در قبال این رفتار، دارای انگیزه سیاسی و بهبود امور و نه کسب منابع مالی، قدرت و مانند آن است، اگر طی این مسیر با خشونت و جرم همراه شود با مجازات شدید روبرو می‌شود و اگر توأم با آرامش مانند بیان مطالب انتقادی در چهارچوب حزب و رسانه باشد، در اکثر کشورها جرم تلقی نمی‌شود، اما در برخی از کشورها برای تحقق یافتن جرم سیاسی به همین میزان اکتفا می‌شود» (Bashiriyeh, 2003: 171). اصل ۱۶۸ قانون اساسی^۱ رسیدگی به جرم سیاسی را به نحو علنی و در حضور هیئت منصفه مقرر کرد، لیکن تعریف جرم سیاسی را به قوانین عادی واگذار کرد. از این سال تا ۱۳۹۵، رسیدگی به این جرائم در دادگاه‌های انقلاب زیر عناوین «جرائم امنیتی» و «جرائم ضدانقلاب» انجام می‌شد. پس از تصویب قانون جرم سیاسی در شش ماده در سال ۹۵ تا چهار سال بعد، هیچ پرونده‌ای با عنوان «جرم سیاسی» تشکیل و رسیدگی نشد.^۲ دلیل این امر را باید در تعریف ناقص و محدود قانون و باز بودن دست مقام‌های قضایی در تشخیص سیاسی بودن جرم دانست؛ با این قانون، تعریف جرم سیاسی با چالشی جدی روبرو است و فروکاستن جرائم سیاسی به توهین، افترا و نشر اکاذیب تأمین‌کننده نظر قانون‌گذار اساسی نیست. طبق قانون، توهین یا افترا به برخی از مقام‌های حکومتی (رؤسای سه قوه و نمایندگان

۱. اصل ۱۶۸: «رسیدگی به جرائم سیاسی و مطبوعاتی علنی است و با حضور هیئت منصفه در محاکم دادگستری صورت می‌گیرد. نحوه انتخاب، شرایط، اختیارات هیئت منصفه و تعریف جرم سیاسی را قانون بر اساس موازین اسلامی معین می‌کند.»

۲. ۲۰ / ۷ / ۱۳۹۹، نخستین دادگاه جرائم سیاسی در ایران با حضور هیئت منصفه برگزار شد.

مجلس، خبرگان و اعضای شورای نگهبان) به این شرط که «با انگیزه اصلاح امور کشور و بدون ضربه زدن به اصل نظام» انجام گرفته باشد، جرم سیاسی است و مواردی مانند توهین به مقدسات، بنیان‌گذار و رهبر جمهوری اسلامی و مراجع عظام تقلید همچنان جرم عمومی محسوب می‌شوند.

مهم‌ترین ضعف این قانون، عدم ارائه تعریف دقیق جرم سیاسی و ملاک و ضابطه مشخص برای سیاسی شناختن اتهام انتسابی است. آنچه در ماده یک این قانون آمده، تعیین مصداق است و نه تعریف جرم سیاسی. ماده ۲ این قانون، با شمارش برخی از مصادیق جرم سیاسی در پنج بند، بر ابهام قانونی افزوده است (Karami, Karamati, 2016: 205). در بند الف، توهین و افترا (به سران قوا و وزرا و...) و در بند ث، نشر اکاذیب جرم‌انگاری شده‌اند، این جرائم پیشتر در قانون مجازات اسلامی آمده‌اند. در بند پ، جرائم مندرج در بندهای (د) و (ه) ماده ۱۶ قانون احزاب، یعنی نقض آزادی‌های مشروع دیگران و ایراد تهمت، افترا و شایعه‌پراکنی یکی از مصادیق جرم سیاسی برشمرده شده، در حالی که تعرض به آزادی‌های شهروندان حتی با انگیزه‌های سیاسی و ضد حاکمیتی در اسناد بین‌المللی و قوانین کیفری دیگر کشورها، جرم سیاسی نیست و شگفت آنکه دیگر بندهای ماده مذکور که به مراتب ماهیت سیاسی‌تری نسبت به تهمت و افترا دارند، جزو مصادیق جرم سیاسی نیستند. در بند ت این ماده به جرائم انتخاباتی اشاره شده، این تضییق قلمروی جرائم سیاسی باز هم ناروا و غیرمنطقی است (Khosravi, Asghari, 2017: 206). از دیگر سو احاله به چندین قانون انتخاباتی که به شکلی کاملاً متفاوت در آن‌ها عمل شده، (در قانون انتخابات ریاست جمهوری پاره‌ای اعمال جرم‌انگاری شده، در حالی که در قانون انتخابات مجلسین شورای اسلامی و خبرگان رهبری، این رفتارها جرم نیست)، رویکرد دقیقی نیست، اگر این مصادیق پنج‌گانه را نمونه‌های انحصاری جرم سیاسی یا بارزترین آن‌ها بپنداریم، پس چه نیازی به تصویب این قانون بوده، زیرا مجازات این رفتارهای مجرمانه در قوانین دیگر آمده است. حتی کوشش برای ایجاد تغییرهای اساسی در نظام سیاسی که رکن بنیادین همه

جرائم سیاسی است، طبق این قانون، جرم سیاسی نیست، هرچند به شیوه‌ای مدنی و صلح‌آمیز انجام بگیرد. به دیگر سخن، همچنان دست نهادهای امنیتی و قضائی برای متهم کردن معترضان و فعالان سیاسی، دانشجویی، مدنی، فرهنگی و کارگری با عناوینی همچون، محاربه، افساد در زمین، بغی، اقدام علیه امنیت ملی، تبلیغ علیه نظام، اجتماع و تبانی و تشویش اذهان عمومی باز است. ماده ۵ این قانون، تشخیص سیاسی بودن اتهام را بر عهده دادرسی یا دادگاه و نه هیئت‌منصفه گذارده است؛ هیئت‌منصفه‌ای که نهادی منتخب حکومت و عناصر حکومتی مسئول تعیین اعضای آن هستند. هر چند که این قانون مقرر کرده متهمان سیاسی نه در دادگاه انقلاب که در دادگاه عمومی و به صورت علنی محاکمه شوند، لیکن همچنان به دلایل پیش‌گفته رسیدگی به این جرائم بیشتر با عنوان جرائم علیه امنیت کشور در حالی که کاملاً ماهیت سیاسی دارند، به صورت غیرعلنی و سری در دادگاه‌های فوق‌العاده و استثنائی - دادگاه انقلاب - انجام می‌شود. علنی بودن دادرسی از این جهت حائز اهمیت است که اجرای عدالت کیفری با نظارت مردم و رسانه‌ها باعث می‌شود که قانون به درستی اجرا شده و کارگزاران عدالت، بی‌طرفی را حفظ کرده، کارایی خود را به جامعه نشان دهند. رسیدگی به جرم سیاسی طبق اصل ۱۶۸ قانون اساسی مطلقاً و بدون استثنا باید علنی باشد، اما قانون‌گذار عادی با وضع مواد ۳۰۵ و ۳۵۲ قانون آیین دادرسی کیفری و ماده ۴ قانون جرم سیاسی زمینه نقض آشکار و صریح اصل ۱۶۸ را فراهم کرد. ماده ۴ لایحه قانون جرم سیاسی به صراحت به علنی بودن دادرسی جرائم سیاسی حکم داده بود که با ایراد شورای نگهبان حذف شد (Salimi, 2020: 250).

فرجام سخن

آزادی بیان و مرزهای آن از چالشی‌ترین مسائل دنیای مدرن است، گرایش جوامع انسانی بیش از پیش به سوی احترام به این حق شهروندان در عین وضع محدودیت‌های

مطابق با قانون و البته حصری و واضح است. امروزه دیگر آزادی بیان تنها به معنای ویژه آن یعنی آزادی گفتار و اظهار نظر نیست، بلکه مصادیق گوناگونی از جمله حق دسترسی آزاد به شبکه‌های خبری، ماهواره‌ای، اینترنتی، اطلاعات و فناوری‌های جدید، آزادی بیان در قالب آثار ادبی و هنری همچون نقاشی، عکس، فیلم، سینما، تئاتر، موسیقی، آزادی مطبوعات و تبلیغات تجاری را هم شامل می‌شود. قانون‌گذار ایران، اقدام به وضع ضوابط محدودکننده مبهم و تفسیربرداری همچون «موازین اسلام»، «مبانی اسلام»، «احکام اسلام»، «مصالح کشور»، «حقوق عمومی»، «مضمون مخالف شریعت و اخلاق اسلامی» در قانون اساسی و قوانین عادی کرده است. قانون‌گذار اساسی ایران، درکی کامل از این حق به‌عنوان حقی مستقل و اصلی حقوقی ندارد. قانون‌گذار عادی نیز با نگاهی ابزاری به قوانین کیفری و با وضع مقرره‌های مهارکننده و مانع، گرایش به حداقل رساندن اجرای این حق و در نتیجه محرومیت شهروندان از اجرای کامل آن دارد. قوانین و مقرره‌ها در ایران به‌گونه‌ای که تضمین‌کننده آزادی بیان باشند، وضع نشده‌اند. قانون مجازات اسلامی، قانون مطبوعات، قانون نحوه مجازات اشخاصی که در امور سمعی و بصری فعالیت‌های غیرمجاز می‌نمایند، قانون ممنوعیت به‌کارگیری تجهیزات دریافت از ماهواره، قانون جرم سیاسی و قانون نحوه فعالیت احزاب با داشتن ضابطه‌هایی مبهم، کلی و تفسیر بردار و وضع جرائمی مانند توهین به مقام‌ها و مقدسات، اجتماع و تبانی به‌قصد بر هم زدن امنیت، تشکیل یا اداره یا عضویت در دسته یا گروه به‌قصد بر هم زدن امنیت کشور، اقدام علیه امنیت کشور، تبلیغ علیه نظام یا به سود گروه‌های مخالف نظام، توطئه علیه جمهوری اسلامی ایران، همکاری با دولت متخاصم، نشر اکاذیب به‌قصد تشویش اذهان عمومی، انتشار محتویات خلاف اخلاق عمومی، فعالیت‌های آموزشی و تبلیغی مغایر یا مخل اسلام و گسترش دامنه محاربه و افساد فی‌الارض و بغی به این حوزه، زمینه‌ساز تعرض به حق آزادی بیان شده‌اند. از دیگر سو قانون‌گذاران با مخالفت با طرح‌ها و لوایحی، همچون طرح «تشکیل دادگاه‌های عالی صیانت از قانون اساسی»، لایحه «اصلاح قانون

مطبوعات»، لایحه «تضمین آزادی اجتماعات و راهپیمایی‌ها» و ارائه طرح‌هایی مانند «صیانت از فضای مجازی»، «مجازات ناشران اخبار کذب در فضای مجازی»، «مجازات اظهارنظر برخلاف نظر مراجع رسمی» و «نحوه برگزاری تجمعات و راهپیمایی‌ها» چشم‌انداز پیشرو را نیز ناروشن کرده‌اند.

References

- Abbasi. B, Shafaghi M.J. (2023). Restrictions on Freedom of Assembly with Emphasis on the New Act on the Activities of Political Parties, *Public Law Studies Quarterly*, 53(1), 163-182 [In Persian] doi: 10.22059/jplsq.2021.301021.2390.
- Abdullahian. M. (2015). The position of freedom of expression in the views of the Guardian Council, master's thesis, under the supervision of GurjiAzandriani.A.A, Faculty of Law, Beheshti University. [In Persian].
- Alipour. H. (2008). The balance between security and individual freedoms in dealing with terrorist crimes, doctoral dissertation, under the supervision of Mehra. N, Faculty of Law, Beheshti University. [In Persian].
- Aghaeinia, H., Abed, R. (2012). Analytical and Comparative Study of Cyber Crime Act and Audio and Visual Act. *Judicial Law Quarterly*. 17(59). 13-52 [In Persisn].
- Ahmadi, M.S., Naseri, A. Ghasemabadi, M. (2016). Comparative Study of the Limits of Freedom of Expression on Television from the Perspective of International Documents on Human Rights and Iran's Legal System, *Public Law Research*. 18(52), 153-177 [In Persian] doi: 10.22054/qjpl.2016.6795
- Article 19, The Johannesburg Principles on National Security, Freedom of Expression and access to Information, 1995, available at: <https://www.refworld.org/docid/4653fa1f2.html> [accessed 15/1/ 2023]
- Ansari, B. (2007). *Mass communication law*, Tehran: Samt [In Persian].
- Bashiriyeh, H. (2003). *Teaching political knowledge (fundamentals of theoretical and institutional political science)*. Tehran: Neghahe Moaser [In Persian].
- Berlin, I. (2001). *Four Essays on Liberty*, translated by M.A. Movahed, Tehran: Kharazmi [In Persian].
- Borah, William E., Speech in the Senate .April 19, 1917, Congressional Record, vol. 55.

- Dehnamaki, M., Babaei, A., Goldouzian, I. (2017). Legal criminal policy of Iran in relation to press crimes (traditional and electronic), *International Legal Research*, 10(35), 89-128 [In Persian].
- Dworkin, R. (2013). *Taking Rights Seriously*. London: Bloomsbury Publishing
- Expert report on the plan of forming high courts for the protection of the Constitution. Islamic Council Research Center. 1995 [In Persian].
- Fakhr, H., Dibamehr, M. (2018). Criticism on Criminalization of "Propaganda Activity" under the Freedom of Expression Principle, *Islamic Law Quarterly*, 15(75), 125-155 [In Persian].
- Falsafi, H. (2017). *Introduction to Human rights in the contemporary world*, Tehran: Neghahe Moaser [In Persian].
- Ghanad, F., Akbari, M. (2017). Security-Oriented Criminal Policy, *Journal of Criminal Law Research*, 5(18), 39-67 [In Persian] doi: 10.22054/jclr.2017.7399.
- GhazaeiAlamdari, A. M. (2022). The Relationship between Insult and Freedom of Expression in the Light of the Islamic Penal Code and the Press Law, *Legal Civilization*, 4(9), 169-198 [In Persian] doi: 10.22034/lc.2022.135080.
- Gholami, H. (2010). Investigating the crimes of political parties in Iran's criminal law. *Law and policy research*, 4(30), 152-173 [In Persian].
- Hamidipour, M. (2021). Religious Pluralism in the Islamic Penal Code, *Legal Civilization*, 4(9), 217-236 [In Persian] doi: 10.22034/lc.2022.135527.
- Katouzian, N. (2007). *Introduction to the science of law and study in Iran's legal system*, 56th edition, Tehran: ghanjeDanesh. [In Persian].
- Karmi, D., KaramatiMoez, H. (2016). The political act of crime law review 1395 per plant, *Political Science Quarterly*, 12(37), 205-220. [In Persian].
- Khosravi, K., Asghari, A. (2017). The Law of the Political Crime on the Basis of Article 168 of the Constitution of Islamic Republic of Iran, *Criminal Law Doctrines*, 14(13), 193-223 [In Persian].
- Mahdaviipoor, A., Shahrani, N. (2014). Securitization of Criminology: Approaches and Its Effects on Criminal law, *Criminal Law Research*, 5(1), 159-188 [In Persian].
- Malakuti, H., Naseri, A., Ghasemabadi, M. (2017). Restriction of Freedom of Speech in Declaration on Human Rights in Islam with an Eye to International Documents, *Islamic Law Journal*, 13(50), 157-179 [In Persian].
- MirMohammadSadeghi, H., Rahmati, A. (2016). Examples of Deviation from the General Principles of Criminal Law on Crimes against Security,

- The Scientific Journal of Strategy*, 24(76). 5-32 [In Persian] doi: 20.1001.1.10283102.1394.24.3.1.8.
- Momenirad. A., Patfat. A. (2013). A comparative comparison of the restrictions governing the freedom of the press in the legal system of Iran and England, *Journal of Islamic Human Rights*, 2(5), 89-106 [In Persian].
- Montesquieu. Ch. (2012). *Rooh al-Gwanin (The Spirit of Law)*, translated by A.A. Mohtadi, Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Nobahar. R. (2008). *Protection of public and private spheres by criminal law*. Tehran: Jungle. [In Persian].
- Polin, R. (2002). *Verite et liberte: essai sur la liberte d'expression*. translated by A. Bagheri, Tehran: Ney. [In Persian].
- Qari S. Fatemi. M. (2017). *Human rights in the contemporary*, Tehran: Neghahe Moaser [In Persian].
- Qarachorlo. R. (2005). The right to freedom of expression in the international system and in the constitution of the Islamic Republic of Iran, *Vekalat magazine*, 7(25 & 26) 44-56 [In Persian].
- Ross. J. I. (2014). *The dynamics of political crime*. Translated by H. Gholami, Tehran: Samt. [In Persian].
- SadreTohidkhane.M. (2009). *Laws in the core of the enemy from the American policy of the war on terror to the German theory of the criminal laws of the enemies*, Essays on criminal sciences, under the supervision of Ali-Hussein Nadjafi Abrandabadi, Tehran: Mizan [In Persian].
- Salimi. M. (2020). Analysis of Act of Political Crime in the Light of Articles 305 and 352 of Penal Trial Ritual Act and Principle 168 of Constitution, *Legal Research Journal*, 19(41), 243-260 [In Persian] doi: 10.48300/jlr.2020.109262.
- Sayghal. Y, Hosseini. M. (2010). Active prevention of audiovisual crimes, *Journal of Crime Prevention Studies*, 5(16), 63-84 [In Persian].
- SeyedBagheri. K. (2018). The right of Freedom of Speech in View of Holy Quran, *Political Science Quarterly*, 21(81), 7-32 [In Persian] doi: 10.22081/psq.2018.65864.
- Soudmandi, A. (2016). The Components of the Right to Freedom of Expression in International Human Rights System, *Journal of Legal Studies*, 8(2), 87-114 [In Persian] doi: 10.22099/jls.2016.3804
- Sheikholeslami. A. (2017). *Press crimes the comparative study of criminal policy in Iran and England*, Tehran: Mizan. [In Persian].
- TabatabaiMotmani. M. (2017). *Public freedoms and human rights*, Tehran: Tehran University Press [In Persian].
- Tavajohi. A, BerenjiArdcstani. M. (2002). Security orientation in Iran and USA penal policy, *Criminal Law Research Quarterly*, 1(2), 67-91 [In Persian].

- Tavasoli nayini. M., Ghasemi. A. (2013). Guarantee of criminal execution of violation of rights and freedoms in Iran: Review and criticism of Article 570 of the Islamic Penal Code, *Constitutional Law Journal*, 10 (20), 175-200 [In Persian].
- The American Convention on Human Rights, 1969.
- The European Convention on Human Rights (ECHR; formally the Convention for - the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms), 1950.
- The International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), 1966.
- The Universal Declaration of Human Rights (UDHR), 1948.
- UN Commission on Human Rights, The Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights, 1984, E/CN.4/1985/4, available at: <https://www.refworld.org/docid/4672bc122.html> [accessed 15/1/2023].
- Yaghoubi. J, Yaghoubi. M, Naseri Moghadam. H. (2016). A Contemplation on “Ban the Use of Satellite Reception Equipment” and Its Juridical and Legal Challenges, *Islamic Law Quarterly*. 13(48), 127-157 [In Persian].
- YazdianJafari. J. (2016). The Contrast between Individual and National Security in Crimes against Security. *Journal of Criminal Law Research*, 4(14), 59-81 [In Persian].
- Zahedi. M, Sharifzade. Sh. (2021). Freedom of Expression and Idea-Expression Dichotomy, *Public Law Research*, 23(71), 95-127 [In Persian] doi: 10.22054/qjpl.2021.56622.2518.